

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK SOCIOLOGIJA

**“MIGRACIJE I PROGON MUSLIMANA 1821.- 1923.
GODINA”**

MASTER TEZA

Kandidat:

Ćamil Bašić

Mentor:

Prof. dr. Senadin Lavić

Sarajevo, februar, 2020. godine

Sadržaj

OBRAZLOŽENJE TEME I RADNIH TEZA	3
Obrazloženje teme (naslova) master teze.....	3
Problem i predmet istraživanja.....	5
Svrha i ciljevi istraživanja.....	8
Naučni ciljevi.....	8
Društveni ciljevi.....	8
Generalna i pomoćne hipoteze istraživanja.....	9
Generalna/Opća hipoteza istraživanja.....	9
Posebne hipoteze.....	10
Opravdanost istraživanja.....	10
Metode istraživanja.....	10
Pregled rada po cjelinama.....	12
Očekivani znanstveni doprinos master teze u teorijskom i aplikativnom smislu.....	13
II DIO: TEORIJSKO HISTORIJSKI OSVRT NA MIGRACIJE MUSLIMANA.....	15
Muslimani i turbulencije izazvane migracijama.....	15
Muslimani, migracije i “Istočno pitanje”.....	16
Menatalitet istočnog pitanja.....	20
Koncept čišćenja teritorije „Balkana“.....	22
Divergencija historije i marksistička historijografija.....	24
III DIO: MIGRACIJE I PROGON MUSLIMANA 1821.- 1923. GODINA.....	29
Balkanska perspektiva.....	29
Stanovništvo osmanske teritorije i stanje pred masovna iseljavanja.....	32
Grčke, bugarske i srpske procjene stanovništva.....	33
Iseljavanje Muslimana i slika na osnovu ranije osmanlijske državne statistike.....	38
IV DIO: PROGON MUSLIMANA U PERIODU 1821.- 1923U REGIONU	
BALKANA	44
Muslimansko stanovništvo i Beogradski pašaluk.....	45
Muslimansko stanovništvo iz Uzica.....	47
Izgon muslimana iz Beogradskog pasaluka.....	49
Zapažanja autora o pitanju progona Muslimana.....	50
Diskusija.....	52

Neovisnost, iseljavanje i nacionalne države.....	54
Egzodus Muslimana i u drugim mjestima.....	56
Evropa legalizira osvajanja i progone.....	60
Muslimani sa prostora Crne Gore pod opsadom.....	62
Masovno iseljavanje Muslimana iz Crne Gore.....	63
Muslimani Plava i Gusinja i početak iseljavanja.....	64
Legalizacija ubijanja i likvidacija.....	66
Balkanski savez.....	68
Turska štampa i iseljavanje Muslimana.....	71
PRILOZI.....	79
Biografija kanddata.....	79
ZAHVALNICA.....	80
LITERATURA.....	81
<u>KNJIGE.....</u>	81
Enciklopedije, leksikoni i rječnici.....	83
Radovi/ članci.....	83
Časopisi i zbornici.....	84
Dokumenti.....	84
Internet izvori.....	84

OBRAZLOŽENJE

TEME I RADNIH TEZA

Obrazloženje teme i radnih teza master teze obuhvaća sljedeće segmente:

- (1) obrazloženje teme (naslova) master teze,
- (2) problem i predmet istraživanja,
- (3) svrha i ciljevi istraživanja,
- (4) generalna i pomoćne hipoteze istraživanja, indikatori,
- (5) opravdanost istraživanja
- (6) metode znanstvenog istraživanja,
- (7) Kategorijalno – pojmovni sistem
- (8) Kompozicija rada, i
- (9) Očekivani znanstveni doprinos master teze u teorijskom i aplikativnom smislu.

Obrazloženje teme (naslova) master teze

U ovom radu bavimo se iseljavanjem, progonom i migracijom Muslimana u periodu 1823. do 1921. godine. Naime, iako smo fokusirani na prostor Balkana migracije i progoni Muslimana u datom periodu bili su vrlo obimni. Tako su u Beogradu muslimani činili četiri petine u odnosu na drugo stanovništvo, a u Užicu 96,7% od ukupnog broja stanovništva grada, dok je u Pomoravlju taj procenat iznosio 65%. U Sokolu i osam

okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, dok je u Šapcu bilo oko 1000 muslimana. Beograd je početkom sedme decenije 19 vijeka imao 730 muslimanska 536 nemuslimaska i 3 romska domćinstva, 2.328 zgrada, kuća, od kojih su 842 bile srpske a 1486 muslimanske. Joakim Vujić u svom “Putesestviju” navodi da je u Užicu 1826.godine bilo 1200 muslimanskih kuca, 20 džamija i 80 srpskih kuca, dok je engleski putopisac Andreja Arcibalda Patona navodi da je Užice 1834.godine imalo 3.500 muslimanskih i 600 srpskih kuca, dok Vladimir Karić piše da je u Užicu 1844.godine bilo 3697 Turaka, (Muslimana) i samo 707 Srba.¹

Iseljenje muslimanskog stanovnika sa ovih prostora zaključeno je 1876.godine, a iz jugoistocne Srbije 1882.godine. Tome je doprinijela i Međunarodna konferencija održana 1862.godine u Kanlidži, isambulskom predgrađu, kojom prilikom su francuska i ruska vlada napravile poseban Sporazum o zajedničkom istupanju u korist Srbije. Ugovorom je bilo propisano da se Muslimani imaju “iseliti što je moguće brže”. Oštetu za njihovu pokretnu i nepokretnu imovinu od 9.000.000 groša Srbija je trebala ispaltiti Turskoj.

Muslimani Srbije mogli su ostati na svojim ognjištima, zadržati sva svija dobra, ali samo pod sljedećim uslovima:²

- ✚ da se vrate vjeri pradedovskoj, a ako to neće onda mogu
- ✚ da budu Srbi islamske vjere, a ako i to neće,
- ✚ onda moraju da se pišu u vode kao Cigani, a ako i to neće
- ✚ onda moraju da se isle iz Srbije.

Masa se odlucila na iseljavanje, a jedan broj je radije prihvatio da budu Cigani, nego da se vrate “veri pradedovskoj”, ili da “budu Srbi islamske vere”, pa smo u početku imali, a možda i danas imamo “ciganske male” ili mahame u: Beogradu, Užicu, Šapcu, Loznici itd.

¹ <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=44169> (Pristupljeno: 13.04.2018).

²Ibidem

Problem i predmet istraživanja

Problem i predmet istraživanja jeste iseljavanje Muslimana u određenom vremenskom razdoblju. Mi ćemo kako bi kvalitetnije dali prikaz i nalaze analize migracija nastojati obuhvatiti u jednom poglavlju i kraći historijski osvrt na ranije periode, a sve u cilju sagledavanja historijskog konteksta samih migracija. Naime, još od “Bečkog rata” nastalo je vrijeme opštih progona “muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva”. Jednom riječju, navodi dr. Mustafa Imamović, svaki veći ili manji politički potres na tim prostorima od kraja XVII stoljeća donosio je muslimanskom stanovništvu “uobičajenu mjeru pokolja, prisilnih pokrštavanja, naglih odlazaka, odnosno bjekstva i izгона”. Val prisilnih migracija zahvatio je posebno južnoslavenske muslimane nakon udara kojim je krajem XVII stoljeća bilo izloženo Osmansko carstvo. Od 1684. “nadalje nastaje bespoštedan obračun s Osmanlijama i poturicama”. Genocid prema muslimanskom stanovništvu bio je pravilo. Mehmedalija Bojić kako je sudbina muslimana u mnogim krajevima srednje Evrope i Balkana bila više nego tragična: “Njihovo istrebljivanje se može upoređivati samo sa najmračnijim periodom povijesti nekih srednjoevropskih- ropskih i balkanskih država. I dok su se muslimani i države u kojima su oni bili u većini, tolerantno odnosili prema hrišćanima, ovi su, na podsticaj svojih država i realnih nacionalnih pokreta, uzvratili, gdje god su mogli, potpunim istrebljivanjem svih muslimana i rušenjima njihove kulture i civilizacije”³

Nakon više od dva stoljeća koliko je naseljavalo prostore balkanskog sjeverozapada i Panonije, dijelove Dalmacije, Kninske krajine, Like, Slavonije, Ugarske i drugih krajeva, muslimansko stanovništvo je, povlačenjem osmanske uprave sa tog prostora, bilo izloženo represalijama praćenim masovnim progonima. Nije se tada zapravo moglo ni zamisliti da vladar toleriše ni drugu varijantu hrišćanstva, a kamoli islam. Radilo se o potpunim etničko-vjerskim progonima. Muslimani su nestajali i sa prostora Boke. Herceg Novi je, po E. Čelebiji, bio grad „otmjernih i dostojanstvenih ljudi, koji su bili

³V. Stipetić-N. Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb-Dubrovnik 2004, u “Preporod”, br. 23/510, Sarajevo 1991. str. 144-145

moćni i razboriti“.⁴Muslimani su, osim u Risnu i Herceg Novom, živjeli još u Bijeloj, Sutorini, Baošićima, Đenovićima, Grebenima, Jošićima, Kostajnici, Krivošijama, Gornjim Ledenicama, Gornjem i Donjem Morinu, Prijedoru, Savini, Trebesinju i Zadvarinu, gdje su iz Bijele protjerani rodovi: Ahmetagići, Alvahodžići, Babovići, Bakači/Bakči, Balići, Bilajdanovići, Bjelalići, Čakalići, Glavovići, Hadžihasanovići, Ibrahimagići, Kljukumci, Levantini, Mulići, Mušići, Parputi, Slavovići, Zasluse – prema: J. Mulić, *Velika Srbija, i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, 429.⁵ Nakon mletačkog zauzimanja dalmatinskih i primorskih gradova u jesen 1687. brojne muslimanske porodice su se iselile u Bar, Hercegovinu i Nikšić, (Dživar) Trebinje i Klobuk (Korjenići), a iz Risna su protjerani rodovi: Agbabići, Begovići, Bijedići, Danevići, Ganijagići, Hadžagići, Hadžialijagići, Hažihasanovići, Jerkovići, Komanići, Kurbegovići, Mahmutovići, Mrvovići, Risanovići/Rišljani, Rizvanagići, Rizvanovići, Selimovići, Sulinovići, Šehovići. Naselili su se u sela Klobuk i Korjenići (Trebinje), a jedan broj porodica naselio se u trebinjskoj tvrđavi, pa je taj dio po njima nazvan Risan mahala – prema: J. Mulić, *Velika Srbija, Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, 423-424. Iz Herceg Novog otišlo je 3.500 stanovnika. U ovom gradu i njegovoj okolini postojalo je oko 45 džamija i preko 40 mesdžida. Iz njega je oko 1700 žena i djece odvedeno u Napulj i prodato kao roblje. U Hercegovini je bilo najviše muhadžira iz Herceg-Novog, iz Risna, Imotskog, Makarske i drugih mjesta nekadašnje “turske Dalmacije”. U literaturi se navodi da su porijeklom iz Herceg Novog i Risna bile trebinjske porodice: Erkočevići, Spahovići, Durakovići, Resulbegovići, Cvijetići, Omeragići, Galijatovići, Kadići, Hadžovići, Alečkovići, Kočo, Kurtovići, Salahovići, Omanovići, Čatovići, Hadžihasanovići, Hadžismailovići, Begovići, Abdagići, Bijedići, Šehovići i Šahovići. Muhadžiri su došli i u druga mjesta, poput Mostara i Livna (mostarski i livanjski Brkići). Evlija Čelebija je bilježio da ljubinjski muslimani potiču iz Novog. Među potomcima hercegonovskih muhadžira

⁴E. Čelebija, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1967, str.431-435. prema: J. Mulić, *Velika Srbija, Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, Sarajevo 2006, str.421-422.

⁵M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003, str.60. prema: J. Mulić, *Velika Srbija, i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, str. 429.

koji žive u Sarajevu, su i Bijedići, Šehovići, Resulbegovići, Dizdarevići, Durakovići, Krese, Abaze, Balići, Bašići, Paripovići, Pivodići, Šamići i drugi.⁶

Period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini spada, po mišljenju mnogih historičara, u red najviše i najbolje istraženih perioda bosanskohercegovačke historije. Ovaj period izazivao je interesiranje historičara, pravnika, politologa, publicista i stručnjaka drugih profila. To interesiranje za ovaj period uslovilo je više faktora. U toku svoje četrdesetgodišnje historije od 1878. do 1918. godine Bosna i Hercegovina se tri puta našla u središtu evropskih i svjetskih zbivanja. Na razmeđu osmanske i austrougarske vladavine 1875 – 1878. godine masovni seljački ustanak prerastao je u veliku istočnu krizu koja je dovela do Berlinskog kongresa velikih sila i nove političke podjele Balkana. Voljom velikih sila Bosna i Hercegovina predata je na upravljanje Austro – Ugarskoj, a Srbija i Crna Gora stekle su nezavisnost.

Nakon proglašenja aneksije od strane Austro – Ugarske, u oktobru 1908. godine, Bosna i Hercegovina se po drugi put našla u središtu svjetskih zbivanja. Aneksiona kriza ušla je u lanac svjetskih kriza koje su početkom XX stoljeća sve više produbljivale jaz između dva vojnopolitička saveza.

Balkan je u XIX stoljeće ušao kao, potencijalno, jedinstvena cjelina koja je u odnosu na Zapad bila Istok, a izašao iz njega, rascijepljen, kao područje koje, još uvijek u odnosu na Zapad, nije bilo ni Istok, ni Zapad, nego nešto između.⁷ Vojno-političko slabljenje Osmanskog carstva povlačilo je za sobom stalno smanjivanje njegove teritorije, kao i neminovno povlačenje muslimanskog stanovništva u one oblasti koje su ostajale u njegovom posjedu, postajući pribežište muhadžira različite etničke i lingvističke pripadnosti sa izgubljenih teritorija. To je pratilo i zbivanja na Balkanu, gdje su se sa svim osmanskim porazima i uzmicanjima, pokretali iseljenički talasi muslimana, dinamizirani raznovrsnim progonima.

Iza progona muslimana nije stajala samo vjerska isključivost, već i konkretni, snažni socijalno-ekonomski motivi. Migracioni pokreti stanovništva tokom XIX stoljeća

⁶ J. Mulić,; M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990, str. 122-123; prema R. Hajdarpašić, *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine*, Sarajevo 1996, str. 42; M. Memić, *Sarajevo kao migracioni centar Muslimana iz Crne Gore*, u historiji Sarajeva, Sarajevo 1997, str.490-491

⁷E. Skopetea, *Orijentalizam i Balkan, Istorijski časopis*, knj. XXXVIII, Beograd 1991, str.133-134.

uglavnom su posljedica vojno-političkih događaja, i to prije svega nastanka nacionalnih država. na razvalinama Osmanskog carstva, koje su isključivale ideju složene države. Pitanje slobode je bilo pitanje slobode od drugog, a ne pitanje slobode za onoga ko u toj zemlji živi.⁸

Svrha i ciljevi istraživanja

Naučni ciljevi

Opšti cilj istraživanja jeste da se primjenom znanstvenih metoda istraže relevantni aspekti progona Muslimana u posmatranom vremenskom razdoblju, te da se ustanove efekti koji su nastali nakon spomenutog demografskog egzodusa. Budući da je predmet istraživanja složen i da ima interdisciplinarni karakter pa je u pojedinim segmentima moguće postići različiti razinu naučnog saznanja, ne može se odrediti jedinstven naučni cilj. Isti bi se ogledao u kvalitetnoj analizi cjelokupne dostupne naučne građe kako bi došli do novih naučnih spoznaja vezanih za egzodus Muslimana u posmatranom periodu i posljedice koje se posebno danas osjećaju.

Društveni ciljevi

Praktični cilj istraživanja ogleda se u mogućnosti da se ispunjenjem znanstvenog cilja znanstvene deskripcije i elemenata znanstvenog svrstavanja ukaže stručnoj i široj javnosti na političko-sigurnosni značaj tadašnje migracije i protjerivanja Muslimana sa određenog geografskog prostora. Političke, socijalne i druge promjene iza okupacije nejednako su uticale na demografske promjene pojedinih vjerskih i nacionalnih grupa. Od 1879. do 1910. godine, pravoslavno stanovništvo zabilježilo je priraštaj od 328.933 osobe (66%), muslimansko 163. 524 (36%), katoličko 224.670 (107%) i jevreji 8.442 (246%). Normalan priraštaj imalo je samo pravoslavno stanovništvo koje nije bilo podložno većim migracijama, dok su muslimani, zbog niskog prirodnog priraštaja i iseljavanja u Tursku (oko 140.000 lica) bilježili stalno demografsko nazadovanje. Katolici raznih nacija su, usljed useljavanja, gotovo dvostruko premašivali normalni

⁸L. Perović, *Političko-istorijska percepcija muslimana u modernoj Srbiji*, Sandžak: identitet u procepu starog i novog, Helsinške sveske, br. 28, Beograd 2008, str.49.

priraštaj, a kod jevreja, useljavanjem aškenaza, to je još naglašenije. Iseljavanje muslimana i useljavanje katolika izazvalo je promjene u vjerskoj i nacionalnoj strukturi gradova i umanjilo muslimansku apsolutnu većinu sa 70,70%) u 1879. na 50,56%) u 1910. godini, stvarajući u njima pravu mješavinu naroda i religija (u vjersku strukturu ulaze po prvi put i protestanti). Doseljednici su 1910, godine dostigli broj od 114.591 osoba i činili su 6,04% ukupnog civilnog stanovništva u zemlji.

Najviše useljenika poticalo je s područja južnoslavenskih zemalja, iz Hrvatske i Vojvodine 55.705, iz Slovenije 3.018, te iz Srbije i Crne Gore 2.468. Drugih doseljenika raznih nacija bilo je 53.400, a među njima su najbrojniji bili Nijemci (22.968), Poljaci (10.975), Rusini (7.431), Česi (7.045), Mađari (6. 443), zatim Italijani (2.462), Rumuni (608), Slovaci (482) i drugi (650).⁹ Završetak Prvog svjetskog rata i raspad Austro-Ugarske monarhije izazvao je velike promjene ne samo na balkanskom prostoru nego i znatno šire. Bosna i Hercegovina specifična geopolitička cjelina sa svojim naglašenim ekonomsko- socijalnim karakteristikama, kulturno – vjerskim razlikama i sl., predstavljala je u tom kontekstu jedan od važnih segmenata ukupnih procesa. Paralelno sa ratnim operacijama privodilo se kraju i djelo ujedinjenja južnoslavenskih prostora i naroda, odnosno stvaranje zajedničke države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, proglašene 1. decembra 1918. godine, u koju je ušla i Bosna i Hercegovina.¹⁰

Generalna i pomoćne hipoteze istraživanja

Imajući u vidu složenost problema i predmeta istraživanja master teze, kao i svrhe i ciljeva istraživanja, postavljena

Generalna/Opća hipoteza istraživanja

- 1. PH 1/** Iseljavanje i progon Muslimana u periodu 1823 do 1921 bio je konstantan i globalnog karaktera, a posebno se odnosio cjelokupnu teritoriju Balkana.

⁹<https://bosnjaci.wordpress.com/2013/11/15/iseljavanje-muslimana-useljavanje-katolika/> (Pristupljeno: 13.04.2018).

¹⁰Ibidem.

Posebne hipoteze

- ✚ **PH 2/** Predmoderna ideja habsburške i mletačke rekonkviste europskih područja uključenih u osmansku državu podrazumijevala je uklanjanje ne samo osmanske vlasti na Balkanu, već i islama kao religije i time isključivala mogućnost opstanka Muslimana kao zajednice na kršćanskom području u bilo kojem obliku.
- ✚ **PH 1/** Ulaskom Bosne i Hercegovine u habsburški državni sklop 1878. započinje nova etapa u historiji neprekinutoga migracijskoga gibanja u hrvatsko/bosansko-hercegovačkom geopolitičkom prostoru obilježenog cikličkim demografskim potresima izazvanih višestoljetnim ratnim sukobima između kršćanske Venecije i Habsburškog carstva te islamske Osmanske države.

Opravdanost istraživanja

Opravdanost istraživanja je velika, ako uzmemo u obzir ne samo migracije i progone Muslimana, već i sve efekte koji su nastali etničkim čišćenjem i promjenom demografskih struktura.

Metode istraživanja

U znanstvenom istraživanju, formulaciji i prezentaciji rezultata istraživanja u master tezi koristit će se odgovarajuće kombinacije brojnih **općih znanstvenih metoda**, kao što su:

- (a) analitičko-sintetička metoda primjenjivat će se u svim fazama istraživanja. Primjenom ove metode, na osnovu migracija Muslimana u periodu koji posmatramo, otkrit će se bitne karakteristike i odlike komplementarnih i suplementarnih subjekata koji sudjeluju u pripremi, organizaciji i realizaciji ovih migracija;

- (b) statistička metoda bit će korištena uz ograničenja uvjetovana istraživanjem isključivo kvantitativnih sadržaja. Primjenom ove metode kvantificirat će se saznanja o prostornim, vremenskim i teritorijalnim migracijama, te iseljavanja pojedinaca i grupa Muslimana. Također, primjena ove metode bit će u kvantitativnoj obradi podataka, dobijenih eventualnom anketom naučnih radnika koji mogu svjedočiti o tom činu na osnovu ranijih vlastitih istraživanja, ali i sagledavanja drugih pokazatelja. Sporedna primjena statističke metode bila bi u obradi podataka dobijenih analizom sadržaja;
- (c) komparativnom metodom bit će sagledani različiti pristupi u razmatranju navedene problematike i vršit će se međusobno uspoređivanje formalnih i sadržajnih svojstava, sličnosti i razlike, prednosti i nedostaci u radu.

Posebne metode koje će se koristiti u ovom istraživanju su:

- (a) Metoda studije slučaja – primjenom ovog metoda pokazat će se sudjelovanje određenih aktera koji su doprinijeli raseljavanju cijelih grupa na osnovu vjerske pripadnosti u konkretnim primjerima, gdje su različiti akteri operacije, te različiti učinci. Primjenom ove metode će se na izravan i neizravan način pokazati političko- sigurnosno okruženje i vremenskom periodu koji posmatramo.
- (b) Analiza -primjenom ove metode vršit će se poređenje dostupnih kriterija uporabe pojedinaca i državnih organa i institucija u poticanju migracija, za istraživanje podataka o organizacijskim i drugim samostalnim cjelinama prvenstveno stuktura i snaga tadašnjih aktera koji su bitno uticali na migracije, za ustanovljavanje uzročno- posljedičnih veza između subjekata koji sudjeluju u progonu ili poticanju, ali i drugih, prvenstveno međunarodnih aktera, koji daju doprinos da lokalni i regionalni organi i pojedinci, te određen međunarodni subjekt uspješno provodi ove vrste operacija koje za cilj imaju pospješiti migracije Muslimana sa određene teritorije;

- (c) Sintezace se primjenjivati kroz povezivanje specifičnih sadržajnih faktora u zamisao općeg modela koji bi nastala politička situacija u cjelosti determinirala situaciju koja pospješuje progon i migracije Muslimana, kao i međunarodni faktor koji doprinosi tadašnjoj situaciji;
- (d) Klasifikacija kao znanstvena metoda bit će korištena tokom sređivanja i obrade podataka i izrade saopćenja radi definiranja i sistematizacije svih pojmova. Povratnom spregom nakon istraživanja primjenom ove metode moguća je provjera operacionalnog određenja predmeta istraživanja i svake pojedinačne hipoteze;
- (e) Generalizacija, kao znanstvena metoda, bit će korištena kako bi se formirao opći stav o doprinosu tadašnjih aktera i okupatora, koji daje opravdanost migracijama Muslimana;

Znanstvena građa koja će se koristiti pri izradi master teze temeljit će se, prije svega, na:

- ✚ primarnim podacima dobijenim kroz provedene neposredne istraživačke aktivnosti (empirijski aspekt istraživanja) putem studija slučaja i eventualno intervjua;
- ✚ relevantnoj naučnoj literaturi (teorijski aspekt istraživanja) i
- ✚ sekundarnoj literaturi iz brojnih izvještaja, kako iz Bosne i Hercegovine, tako i iz inostranstva.

Pregled rada po cjelinama

Rezultati istraživanja bit će prezentirani kroz pet međusobno povezanih dijelova, uz uvod i zaključak kao posebna poglavlja. U **prvom poglavlju** definirat će se metodologija, odnosno problem i predmet istraživanja, odrediti svrha i ciljevi istraživanja, postaviti hipoteze istraživanja te navesti najvažnije metode koje će se koristiti u istraživanju i prezentaciji rezultata istraživanja uz obrazloženje strukture rada.

U **drugom poglavlju** govorimo o historijsko-teorijskom aspektu, odnosno o stanju i prilikama koje su vladale u periodu 1821- 1923 godine.

Treće poglavlje vezano je za Bosnu i Hercegovinu i dati period. U prvom segmentu ovog poglavlja razmatrat će se empirijski rezultati te analiza prikupljenih podataka vezano za konkretne migracije Muslimana kao i uzroke istih. Ovaj dio obrađivat će političko-ekonomske faktore kroz političku, ekonomsku i sigurnosnu prizmu. Kao posebno značajan dio ovog poglavlja bit će sagledavanje utjecaja drugih međunarodnih faktora i aktera, kao i cjelokupne međunarodne zajednice koja nije imala sluha za određene manjine, ljudska prava i sl.

U **črtvтом poglavlju** bit će prezentirani rezultati istraživanja koji će upotpuniti teorijsku razradu master teze, a koji su utemeljeni na relevantno obrađenim posebnim metodama koje će se koristiti u ovom istraživanju. Drugi segment će se odnositi na prezentaciju rezultata i verifikaciju hipoteza.

Zaključna razmatranja će sadržavati sistematičan i koncizan pregled najvažnijih rezultata do kojih se došlo tokom istraživanja s ciljem potvrđivanja postavljenih hipoteza, kao i odgovore na postavljena pitanja u istraživanju.

Rad se završava sažetkom na BHS jeziku, popisom korištene literature, priložima, popisom tabela, popisom grafikona, te listom korištenih skraćenica.

Očekivani znanstveni doprinos master teze u teorijskom i aplikativnom smislu

Očekivani znanstveni doprinos master teze u **teorijskom smislu** mogao bi se izraziti u sljedećem:

- ✚ potrebi detaljnijeg razmatranja uzroka migracije Muslimana sa prostora Bosne i Hercegovine u periodu 1821 do 1923 godine.;

- ✚ dolaskom do određenih, prvenstveno političkih i ekonomskih pokazatelja, značajno se mogu u organizacijskom, političkom i ekonomskom smislu detektovati uzroci i posljedice migracija kao i identifikacija glavnih aktera;
- ✚ integriranju saznanja o interakciji brojnih unutarnjih i vanjskih faktora u procesu migracija Muslimana sa prostora Balkana.

Očekivani znanstveni doprinos master teze u **aplikativnom smislu** ogleda se u mogućnosti primjene teorijskih znanja iz domena ranijih migracija Muslimana na današnja savremena saznanja. Pored toga, provedeno istraživanje ukazat će na neophodnost ozbiljnijeg i potpunijeg pristupa ovoj problematici.

II DIO: TEORIJSKO HISTORIJSKI OSVRT NA MIGRACIJE MUSLIMANA

Muslimani i turbulencije izazvane migracijama

Historija muslimana Balkana tokom XIX i XX vijeka, nakon što je Osmanlijska država odstupila sa granice današnje Republike Turske, protekla je u znaku seoba, manjinskog statusa u okviru novouspostavljenih balkanskih hrišćanskih država, prikrivene ili otvorene diskriminacije, progona i genocidnih ratova. Periodi relativnog mira bili su samo uvod za nova, još žešća stradanja.

Kada se traga za paradigmom - referentnim okvirom u kojemu se svi ovi događaji mogu sažeti i razumjeti - ima se dovoljno razloga da se opredijeli za "Istočno pitanje". Izbor je naizgled neuobičajen, posebno kada se ima na umu da se "Istočno pitanje", bez obzira na način definiranja, obično stavlja u vremensku perspektivu između 1774. godine (ugovor u Kučuk Kainardži) i 1923. (ugovor iz Lozane). Međutim, sudbina muslimana Balkana nakon 1923. daje za pravo da se "Istočno pitanje" koristi kao paradigma i za tumačenje historije muslimana do kraja XX vijeka. Radovi koji se objavljuju u ovoj knjizi, kao i druga brojna istraživanja, dokumenti i svjedočenja, govore o preživljavanju mentaliteta "Istočnog pitanja" među balkanskim hrišćanskim nacionalnim elitama što se izrazilo u prikazivanju islama kao strane religije na evropskome tlu, njihovom referentnom okviru i vokabularu vezanom za muslimane, te traganje za saveznicima iz doba ratova za osmanlijsko naslijeđe.

U ovom tekstu pratit ćemo genezu paradigme "Istočno pitanje", analizirati njene elemente i opravdanje njene primjene na historiju muslimana Balkana nakon 1923. Osim toga, nastojat ćemo osvijetliti značaj stavljanja historije pojedinih muslimanskih skupina ovog područja u regionalnu (balkansku) perspektivu.

Muslimani, migracije i “Istočno pitanje”

Pogled na brojnu literaturu napisanu o “Istočnom pitanju” govori da se historičari ne slažu potpuno ni u pogledu hronologije ni u pogledu značaja ovoga termina.¹¹ Termin je, izgleda, prvi put spomenut nakon bitke kod Lepanta 1571. Nakon toga ušao je u upotrebu diplomata i političara. Tokom XIX vijeka ponuđene su prve naučne analize i definicije ovog termina, a u prvoj polovini XX vijeka termin je stavljen u historijsku perspektivu pošto su procesi na koji se odnosio bili završeni. Razumijevanje “Istočnog pitanja” pratilo je dinamiku historijskog procesa na koji se paradigma odnosila.

Jedan anonimni engleski autor napisao je 1849. da se “Istočno pitanje” bavi problemom šta će biti od Osmanlijske carevine, tada već trome i ruinirane. Francuski historičar Max Choublier u djelu *La Question d’Orient depuis le Traite de Berlin*, štampanom 1899., smatrao je da je nastalo tokom osmanlijskog povlačenja iz oblasti Crnog mora u XVIII vijeku i da obuhvata brojne probleme kao što su sudbina preostalih osmanlijskih posjeda u Evropi, Maloj Aziji, sjevernoj Africi i moguće oživljavanje “muslimanskog fanatizma” u Aziji i sjevernoj Africi. (Osmanlijsko povlačenje iz oblasti Crnog mora uslijedilo je nakon poraza kod Hotina na Dnjestru 1769. i Kartala na Dunavu 1770. Mirom zaključenim u selu Kučuk Kajnardži 21. jula 1774., u današnjoj Bugarskoj, Osmanlije su prepustile Rusiji Kuban i crnomorsku oblast Terek, luku Azov na Donu i tvrđave Kerč i Jenikale u prolazu koji spaja Azovsko i Crno more.)

Jedan drugi francuski autor, Edouard Driault, koji je objavio knjigu *La Question d’Orient* 1909., smatrao je da je ovo pitanje rezultat povlačenja islama u Evropi i Aziji i da se prvenstveno tiče obnavljanja hrišćanskih balkanskih država i napredovanja osmanlijskih susjeda.

Britanski autor J. A. R. Marriot u knjizi *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, koja je nakon 1917. doživjela četiri izdanja i sedam reprinta ove posljednje edicije, stavio je “Istočno pitanje” u širi kontekst i ponudio razrađenu analizu problema koji se pod njega podvode. U širem smislu, Marriot smatra da je “Istočno pitanje” proisteklo iz sukoba običaja, ideja i shvatanja Zapada i Istoka u zemljama

¹¹ A. L. Macfie, *The Eastern Question 1774-1923*, London - New York: Longman, 1989, str. 2.-3.

Jugoistočne Evrope.¹² Ovaj sukob se manifestirao u antičko doba kroz sukob Grka i Perzijanaca, kasnije kroz duele Rimljana i helenističkih vladara i konačno u srednjem vijeku kroz borbu islama i hrišćanstva. U XIX vijeku “Istočno pitanje” je, prema njegovim riječima, uključivalo šest problema:

“Prvo: uloga Osmanlija u historiji Evrope nakon njihovoga prvog prelaska Hellesponta u XIV vijeku.

Drugo: položaj precizno neograničenih balkanskih država kao što su Grčka, Srbija, Bugarska i Rumunija, koje su se postepeno iznova pojavile nakon što je talas osmanlijske poplave zaustavljen ili kao Crna Gora, koja nije nikada stvarno nestala; ili kao Bosna, Hercegovina, Transilvanija i Bukovina, koje su anektirali Habsburzi.

Treće: problem Crnog mora; izlaza i ulaza u njega, kontrola Bosfora i Dardanela, i iznad svega, ključno pitanje posjedovanje Konstantinopola.

Četvrto: položaj Rusije u Evropi, njen impuls prema Mediteranu; njeni ponovljeni naponi da osigura stalni pristup ovom moru kroz uske kanale; njeni odnosi sa istovjericima pod Sultanovom vlašću, posebno onih slavenske narodnosti.

Peto: položaj Habsburške monarhije i, posebno, njena briga za pristup Egejskom moru, i njeni odnosi, s jedne strane, s Južnim Slavenima u anektiranim pokrajinama Dalmacije, Bosne i Hercegovine, kao i u susjednim kraljevinama Srbije i Crne gore; i, s druge strane, sa Rumunima Transilvanije i Bukovine.

Zatim, stav evropskih sila uopće, a Engleske posebno, prema svim ovim ili bilo kojemu navedenom pitanju.”¹³

Širi kontekst “Istočnog pitanja”, kako ga definira Marriot, u stvari je sličan paradigmi “sukob civilizacija” (clash of civilization). Ovaj izraz upotrijebio je poznati orijentalist Bernard Lewis u članku “The Roots of Muslim Rage” („Korijeni muslimanskog gnjeva“) objavljenom u časopisu Atlantic Monthly (septembar 1990.), a zatim je prihvaćen, teorijski razvijen i populariziran od strane američkog politologa Samuela P.

¹²J. A. R. Marriot, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: Clarendon Press, 1969 str. 1.

¹³Ibid, str. 2.-3.

Huntigtona u istoimenom članku objavljenom u časopisu *Foreign Affairs* (ljetno 1993), gdje je kasnije glavne teze ovog članka autor razvio u knjizi *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996.).

Prema ovoj tezi, glavni akteri ljudske historije su civilizacije a civilizacijske razlike su izvori konflikta. Marriotova tvrdnja o “Istočnom pitanju” kao o sukobu običaja, ideja i shvatanja Istoka i Zapada u zemljama Jugoistočne Evrope svodi se na isto.

Na kraju, M. S. Anderson, poznati savremeni britanski historičar i autor knjige *The Eastern Question 1774-1923.*, objavljene prvi put 1966., definira “Istočno pitanje” kao napore velikih evropskih sila da se nose sa posljedicama dezintegracije Osmanlijske carevine, te ambicijama i suparništva koje su taj proces okruživale.¹⁴

Iz ovoga kratkog pregleda tretmana “Istočnog pitanja” od strane izabranih evropskih autora, može se zaključiti da se ova paradigma odnosi na ispunjavanje političkog vakuma nastalog padom i postepenom dezintegracijom Osmanlijske države i rješavanje pitanja osmanlijskoga naslijeđa. Teritorijalno, “Istočno pitanje” odnosilo se na događaje u širokom geografskom dijapazonu od Bosne do Crnog mora i Kavkaza i od Arapskog zaliva do Alžira. U unutrašnjem dinamizmu rješavanja “Istočnog pitanja”, znatan dio XIX vijeka i prve decenije XX vijeka pripadaju Balkanu. Politički vakum nastao osmanlijskim gubitkom teritorija na Balkanu riješen je putem obnavljanja ili kreiranja mnoštva balkanskih nacionalnih hrišćanskih država. Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili osmanlijske Evrope (Awrupa-i Osmani), podijeljen je u mnoštvo malih, međusobno nepovjerljivih i suprotstavljenih država. U to vrijeme izraz “Balkan” ušao je u geopolitički rječnik Evrope da zamijeni raniji “Orijent” ili čak “Bliski istok”, koji su označavali balkanske zemlje pod osmanlijskom upravom. Berlinski kongres 1878. rezultirao je ugovornim “rješenjem bliskoistočnog pitanja” Britanski diplomat Sir Robert Graves svoje memoare sa Balkana 1878-1923. naslovio je kao *Storm Centres of the Near East* (London: Hutchinson & Co, 1933.). Zvanični naziv Berlinskog ugovora je “Ugovor između Velike Britanije, Njemačke, Austrije, Francuske, Italije, Rusije i Turske za rješenje poslova na Istoku” (Thomas Erskine Holland, *The European Concert*

¹⁴M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations*, London: Macmillan, 1991. str. 388.

in the Eastern Question, Scientia Verlag Aalen, 1979., 277). Britanski autor William Miller u knjizi *The Ottoman Empire and Its Successors 1801-1827*, prvo izdanje 1913. (London: Frank Cass & Co, 1966) u poglavlju “Napoleon na Bliskom Istoku (1801-1815)” raspravlja o Dalmaciji, Crnoj Gori, Istanbulu, Jonskim ostrvima i drugim krajevima Južne i Jugoistočne Evrope. Istovremeno, engleski jezik obogaćen je terminom balkanization (balkanizacija) koji je označavao “podjelu (određene zemlje, teritorije) u male, antagonizirane, neefikasne države”¹⁵

Jedno od glavnih obilježja procesa nastanka balkanskih nacionalnih država bilo je definiranje nacije religijskim kriterijem i shvatanje države kao političkog oruđa u rukama tako definirane nacije. U takvim okolnostima za “druge” je ostavljeno malo životnoga prostora, a posebno za muslimane. Kroz sve vrijeme historijskog rješavanja “Istočnog pitanja” na Balkanu, balkanske nacionalne države poistovjećivale su, sa manjim ili većim nijansama, muslimansko stanovništvo sa osmanlijskim državnim strukturama ili ga smatrale nasljednikom Osmanlija. Zbog toga je rađanje svake balkanske hrišćanske nacionalne države bilo praćeno masovnim pogromima muslimana, protjerivanjima, promjenom izgleda i naziva naselja, kolonama izbjeglica koje su se kretale kaljavim drumovima ili neprohodnim planinskim prevojima, snovima o povratku kućama, neizvršenim ugovorima o obeštećenju za oduzetu ili ostavljenu imovinu itd. Ova slika može se rekonstruirati bez obzira da li se čitaju dokumenti o Beogradu 1807., Moreji 1821., Užicu 1862., Sofiji 1877., Strumici, Kukešu, Serezu i Dedeagaču 1912-1913., dolini Lima 1943., bugarsko-turskoj granici 1989., Višegradu i Foči 1992., Srebrenici i Žepi 1995., ili Peći 1999. godine.

Obrazac postupanja sa muslimanskim stanovništvom uspostavljen u toku klasičnog razriješenja “Istočnog pitanja” (do 1923.), nastavlja se sve do naših dana. Geopolitička situacija na Balkanu i oko Balkana se promijenila, ali ne i mentalitet balkanskih nacionalističkih elita. (Periodi relativnog mira i prosperiteta za muslimane Balkana mogu se pripisati rijetkim režimima sa liberalnom ili nadsacionalnom ideologijom.)

¹⁵Webster’s Encyclopedic *Unabridged Dictionary of the English Language* ,New York/ Avenel, New Jersey: Gramercy Books, 1989, str. 113.

Menatalitet istočnog pitanja

Preživljavanje mentaliteta "Istočnog pitanja" među balkanskim hrišćanskim nacionalističkim elitama izrazilo se između ostalog, u prikazivanju islama kao tuđe religije na evropskom tlu a muslimana kao "tuđinaca" od kojih treba "očistiti" teritoriju na koju se polaže pravo. Ova manifestacija mentaliteta "Istočnog pitanja" posebno je dokumentirana u više istraživanja koja se bave izvorima i izvršenjem genocida nad Bošnjacima 1992-1995.

Američki istraživač Norman Cigar osvijetlio je posebno ulogu srbijanske intelektualne elite u ideološkom opravdavanju genocida, akta koji je "običnim pljačkašima i ubicama" dao oreol boraca za "nacionalnu stvar".¹⁶ U takvom poduhvatu srbijanski orijentalisti, kvaziorijentalisti i historičari učinili su genocid "intelektualno respektabilnim", a Srpska pravoslavna crkva ponudila je moralni oprost izvršiocima.

Stav o islamu kao stranoj religiji na evropskom tlu identificiran je u radovima Aleksandra Popovića, Darka Tanaskovića, Miroljuba Jevtića i, u krajnjem fašističkom obliku, u pisanju Dragoša Kalajića. U jednom članku ovog posljednjeg autora objavljenom pod naslovom "Kvazi Arapi protiv Evropljana" (Duga, 13-19. septembar 1987., 14-15) iznijeto je da su muslimani u Jugoslaviji "kvazi-Arapi", koji u sebi nose gene pustinjskih pljačkaša i osmanlijskih vojnika, sa dugom listom urođenih karakternih mana. Oni, kao takvi, ne pripadaju Evropi niti mogu shvatiti karakterne crte Evropljana. U suočavanju sa ovom tuđinskom prijetnjom potrebno je "nad-nacionalno, nad-religijsko, nad-ideološko jedinstvo Evropljana" a u tadašnjoj Jugoslaviji kvalitetna spremnost Službe državne sigurnosti i Jugoslavenske narodne armije.¹⁷ Za jednoga drugog srbijanskog autora, pravoslavnog episkopa Atanasija, jedna od manifestacija tuđinskog karaktera islama jesu ograđena dvorišta muslimanskih kuća koja se mogu

¹⁶Norman Cigar, *Genocide in Bosnia. The Policy of "Ethnic Cleansing"*, Texas & M. University Press, 1995.). Prijevod na bosanski: *Genocid u Bosni. Politika "etničkog čišćenja"*, prof. Radomir Marinković (Sarajevo: Bosanski kulturni centar i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998 .str.35

¹⁷Norman Cigar, *Genocid u Bosni*, str. 37.

naći od “Bagdada do Bihaća”, i koja, prema njegovim riječima, nisu samo “obični primitivizam”, već, kao, i nešto mnogo dublje.¹⁸

Iza često ponavljane teze o tome da se zaustavljanjem “muslimanske opasnosti” na Balkanu ustvari brani Evropa stoji mentalitet “Istočnog pitanja”, koji Evropu izjednačava sa Pax Christiana (hrišćanskim svijetom). U osmanlijsko doba, islamsko prisustvo u Evropi bilo je ograničeno na Balkan, odnosno jugoistočni dio evropskoga kontinenta. Svi dodiri između dvije civilizacije, pa i konflikti, odigravali su se na ovome prostoru. Međutim, u drugoj polovini XX vijeka zapadna Evropa je otvorila vrata brojnim muslimanskim studentima, radnicima i useljenicima koji su postepeno oformili relativno stabilne i dinamične zajednice.¹⁹ Ove zajednice postaju sastavni dio nove multikulturalne Evrope, koja ne treba svoje branitelje među balkanskim nacionalistima čiji je misaoni horizont i dalje određen kategorijama XIX vijeka. Istom okviru pripada i termin *antemurale christianitatis* (predziđe kršćanstva), korišten od strane nekih hrvatskih autora, koji katoličku Hrvatsku opisuju kao isturenu liniju odbrane Evrope protiv islamske opasnosti. Ovi krugovi su, takođe, tokom 1993. eksploatirali tezu o “islamskoj opasnosti” i “sukobu između islamskog i katoličkog svijeta”.²⁰

Gledanje na muslimansko stanovništvo centralnog djela Balkana kao na istočnjake sa karakterističnim osobinama kao što su lijenost, iskvarenost, autoritarnost, prevrtljivost, izopačenost i sl., karakteristično je za orijentalizam, diskurs koji je imao za cilj opravdati osvajanja i potčinjavanja naroda muslimanskoga Orijenta u doba “Istočnog pitanja”. (Ironija je da neki zapadni autori sve karakteristike orijentalaca, koje srbijanski pisci pripisuju muslimanima, primjenjuju na sve narode Balkana, uključujući i Srbe.)

Pošto je islam tuđinska religija i kultura, a muslimani stranci na tlu Evrope, u toj perspektivi je opravdano da se oni eliminiraju sa evropskoga jugoistoka. Postupak eliminacije uključivao je sve radnje koje čine obilježje međunarodno definiranoga krivičnog djela genocida. Samo zato da bi se spriječila primjena odgovarajućih pravnih instrumenata na počinioce i saučesnike u ovom zločinu, zapadni oportunistički krugovi

¹⁸Norman Cigar, op cit., str. 41.

¹⁹Jorgen S. Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Edinburgh: Edinburgh University Press 1995 str.67

²⁰N. Cigar, op. cit., str. 154-155.

konstruisali su 1992. godine orvelijanski eufemizam “etničko čišćenje”.²¹ Ovaj novi termin suštinski je izražavao postupak s muslimanima koji je ranije na Balkanu označavan kao “istraga poturica” (Petar Petrović Njegoš) i “generalno trebljenje Turaka iz naroda” (Stojan Novaković).²²

Koncept čišćenja teritorije „Balkana“

Koncept “čišćenja” teritorije Balkana od preostalog muslimanskog stanovništva nastavio je da živi u ideologijama balkanskih nacionalističkih elita i svijesti njihovih sljedbenika i nakon definitivnog odstupanja Osmanlija sa ovog područja 1912. godine i svođenje muslimana na status manjina. Nacionalistička štampa u Srbiji između dva svjetska rata redovno je poručivala muslimanima da prestanu “turkovati”, ili neka se sele u Aziju.²³ Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihajlovića kao način stvaranja “velike Srbije” predviđaju “čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa.”²⁴ Godine 1989. bugarski policajci protjerujući muslimane govorili su: “Vaš jezik je drukčiji. Vaša religija je drukčija. Uvijek ste željeli da idete u Tursku. Sada možete ići.”²⁵ U krajevima pod kontrolom srpskih snaga u Bosni i Hercegovini izvršeno je totalno čišćenje od muslimana (jugoistočni dio zemlje) ili svođenje muslimanskoga stanovništva na beznačajnu manjinu (Banja Luka). Pred očima cijeloga svijeta srpske vlasti izvršile su masovno protjerivanje Albanaca sa Kosova 1999., egzodus koji se mogao porediti sa rijekama muslimanskih izbjeglica nakon Prvoga balkanskog rata i koji je okrenut u suprotnom smjeru tek nakon okupacije pokrajine od strane snaga NATO-saveza. Ovi događaji, koji su se odigrali u različitim dijelovima Balkana u postosmanlijskom periodu, predstavljaju suštinski kontinuitet sa događajima tokom osmanlijsko-ruskog rata 1876-1877. i Prvog balkanskog rata 1912.

²¹Fikret Karčić, “*Bosnia - Images of Crime*” *KIRKHS Research Bulletin*, 1995, str. 4-8.

²²Mustafa Imamović, “*Pregled istorije genocida nad muslimanima u jugoslovenskim zemljama*”, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice, 1991, str. 678-679.

²³Vidi npr. “*Pobiti Turke*”, Obrana 1920, str. 1.

²⁴Vladimir Dedijer - Antun Miletić, *Genocid nad muslimanima 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja* Sarajevo: Svjetlost, 1990, str. 26.

²⁵Destroying Ethnic Identity. *The Expulsion of the Bulgarian Turks*. A Helsinki Watch Report. Washington DC: US Helsinki Watch Committee, 1989, str.56

I letimični pogled na teorijski okvir i rječnik političkog i intelektualnog diskursa vodstva balkanskih nacionalnih država govori o preživljavanju mentaliteta “Istočnog pitanja”. U intelektualnom diskursu, intelektualci balkanskih hrišćanskih skupina većinom nisu bili u stanju dati objektivnu, kritičku historiju svojih zemalja ili regiona u cjelini pod osmanlijskom upravom. Njihovi radovi slijede nacionalnoromantičarski pristup i govore o “turskom jarmu”, “životu izvan historije”, “prekidu veza sa Evropom” itd.²⁶ Za cjelovito i objektivno upoznavanje historije islama na Balkanu, evropski čitalac mora konsultirati zapadnoevropske i posebno američke autore.

U političkom diskursu, uobičajeno je referiranje na slavenske muslimane kao “poturice”, “otpadnike” i borba za njihovo nacionaliziranje.²⁷ Posebno je ilustrativan referentni okvir i rječnik srpskih ideologa, političara i intelektualaca tokom 90-ih godina XX vijeka, kada su pokrenuli ratove u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Ovaj okvir čine ideje osvete za poraz na Kosovu 1389., nastavak srpskog ustanka iz 1804., produžetak Balkanskog rata iz 1912. godine itd.

Kosovski boj spada u domen srpske mitologije i kao takav bio je predmet analiza i dekonstrukcije od strane srbijanskih kritičkih historičara književnosti kao što je Miodrag Popović.²⁸ Posljednje dvije ideje pripadaju dobu “Istočnog pitanja”. Radovan Karadžić, predsjednik Srpske demokratske stranke, upitan januara 1992. šta je srpska strategija u to doba, odgovorio je da će se boriti “dok ne postignemo Karađorđev cilj - ujedinjenje svih Srba i dok ne dovršimo borbu”.²⁸ General-pukovnik Ratko Mladić, komadant Glavnog štaba Vojske Republike Srpske, prilikom ulaska u Srebrenicu izjavio je: “Evo nas 11. jula 1995. u srpskoj Srebrenici uoči još jednog velikog praznika srpskog. Poklanjam srpskom narodu ovaj grad i napokon došao je trenutak da se posle bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom prostoru”.²⁹ Ova dva primjera pokazuju da je srpsko političko i vojno vodstvo u Bosni i Hercegovini smatralo rat 1992-1995. kontinuitetom Prvog srpskog ustanka.

²⁶ Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, Seattle-London: Washington University Press, 1993, str. 289. Za ilustraciju ovakvih stavova u srpskoj historiografiji, vidi Radovan Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, Beograd: Jugoslavijapublik 1989, str. 219-259.

²⁷ Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst*. Beograd: Slovoljublje, 1976. str.101

²⁸N. Cigar, op. cit., str. 52.

²⁹Emisija SRT, 11. juli 1995.

Karakteristična simbolika korištena u Bosni potvrđuje ovu tezu. Četiri simbola su posebno ilustrativna. Prvo, oslanjanje na hajdučku tradiciju u cilju političke mobilizacije srpskoga stanovništva. Ovo uključuje korištenje hajdučkih pećina za različite ceremonije kao što je prijem u četnički pokret, korištenje imena hajdučkih vođa u nazivima jedinica i ustanova i, logično, hajdučke etike. Hajduk (tur. haydut, šumski razbojnik) jest termin koji je označavao odmetnike od reda i zakona na Balkanu u vrijeme osmanlijske uprave.³⁰ Ovi odmetnici u Grčkoj su se nazivali klepht. Djelovali su u okviru granica Osmanlijske države, što ih je razlikovalo od uskoka, koji su iz susjedstva upadali ("uskakali") na osmanlijsku teritoriju, robili, pljačkali i stvarali nesigurnost u graničnim područjima. Hajduci su posjedovali relativno ustaljenu unutrašnju organizaciju na čelu sa harambašom (tur. glavlar zločinaca).

Divergencija historije i marksistička historijografija

Balkanski nacionalistički i marksistički historičari redovno su prikazivali hajduke kao heroje nacionalnooslobodilačke borbe hrišćanskih naroda ovog regiona protiv osmanlijske vlasti. Međutim, novije studije, bazirane na prvorazrednim historijskim izvorima, pokazuju da su stvarni hajduci bili indiferentni prema religijsko-nacionalnim i socijalnim razlikama među svojim žrtvama.³¹

Epske pjesme mogu poslužiti kao vrijedan izvor za upoznavanje hajdučke etike. Iako temeljito istraživanje ove materije nije izvršeno, pažljivije čitanje, na primjer srpskih epskih pjesama, može nas dovesti do slijedećih elemenata hajdučkog sistema vrijednosti.³² Pljačka se smatrala legitimnim načinom sticanja imovine.

Hajduci su skidali čak i odjeću ubijenim bogatim žrtvama. Pravila viteške borbe se nisu poštovala. Redovno su se postavljale zasjede na šumskim putevima i ubijalo "iz potaje". Sa žrtvama se nemilosrdno postupalo (spaljivanje, odsjecanje ruku, vađenje očiju itd.) i sarkastično izrugivalo.

³⁰Ferit Devellioglu, *Osmanlica - Turckce Ansiklopedik Lugat* Ankara: Aydin Kitabevi Yayinlari, 1993, str. 347.

³¹Catherina Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and the Holy War in the Sixteenth Century Adriatic*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1992, str. 11.; Fikret Adanir, "Heidukentum und osmanische Herrschaft", *Sudost - Forschungen* (Vienna), 41 (1982.), str. 43-116.

³²Smail Balić, *Etičko naličje bosansko-hercegovačkih muslimana*, Beč: 1952, str. 2757.

Ove vrijednosti i način borbe oživljeni su pozivanjem na hajdučku tradiciju u predvečerje rata u Bosni. Čitanje izvještaja o ratnim zločinima nad muslimanskim stanovništvom u Bosni i na Kosovu, dovodi do neizbježnog zaključka o tome ko su bili izvori inspiracije savremenim izvršiocima genocida. To je posebno slučaj s onima čija je svijest oblikovana na epskoj guslarskoj tradiciji i za koje je njemački slavist Maximilian Braun 1937. napisao: “Tko se od malena srastao sa shvatanjem junačkih pjesama, tko je obikao izvještaje pjesama osjećati kao uzor i ideal, taj će u povoljnom času biti spreman, da praktično počini ista djela kao junaci iz pjesme. Za to nam je balkanska životna praksa do u najnovije doba pružila povoljno dokaza”.³³

Drugo, konstantno identificiranje Bošnjaka sa Osmanlijama i bošnjačke prakse sa stvarnom ili navodnom praksom Osmanlija. Na primjer, šef prijedorske policije izjavio je američkom novinaru da su muslimani u Prijedoru navodno planirali, kad preuzmu vlast, da osunete sve srpske dječake i “da ubiju sve muškarce starije od tri godine, a žene u dobi između 15 i 25 godina da pošalju u harem gdje će rađati janjičare”.³⁴ Zbog toga je bilo potrebno da Srbi poduzmu preventivnu akciju. Ovo obrazloženje je jednako opravdanju pogroma Jevreja u srednjovjekovnoj Evropi da Jevreji, navodno, piju krv hrišćanske djece i da zato trebaju biti iskorijenjeni. Na stranu to što je identificiranje Bošnjaka sa Osmanlijama izvršeno putem epske a ne historijske svijesti: spominju se haremi kojih nije bilo u Bosni i janjičari, koji su bili ukinuti 1826. godine. Takođe, srpski mediji su, izvještavajući o ratu u Bosni, vrlo često koristili termine s epskim konotacijama kao što su zulum, “(srpska) nejač” i sl. s očiglednim ciljem da kod slušalaca i čitalaca identifikuju rat protiv Bošnjaka 1992-1995. sa antiosmanlijskom borbom.³⁵ Treće, korišteni su vojnički simboli iz doba balkanskih ratova ili Prvoga svjetskog rata. Vojska RS-a koristi oblik oficirske šapke iz tog doba.

³³Cit. prema dr. Smail Balić, *Etičko naličje bosansko-hercegovačkih muslimana*, str. 16.

³⁴Roy Gutman, *A Witness to Genocide*, str. 133.

³⁵Forging War: *The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, London: Article 19, 1994, str. 81.-82.

Napadi na bosanske gradove, kao što je Zvornik, bili su praćeni muzikom “Marša na Drinu”, jednako kao predizborna kampanja Socijalističke partije Srbije 1992.³⁶ “Marš na Drinu” hrabrio je tradicionalno srpske vojnike da kreću u Bosnu i ispune Karađorđev san o ujedinjenju “srpskih zemalja”.

Četvrto, korištenje koncepta “razmjene stanovništva” od strane srpskih i određenih hrvatskih zvaničnika u Bosni i Hercegovini tokom 1992- 1995. Ovaj koncept posebno je razvijen i primjenjivan u vrijeme izrastanja balkanskih nacionalnih država tokom XIX vijeka, a pravno fiksiran u Lozanskoj konvenciji iz 1923., te protokolima o razmjeni stanovništva između Turske i Grčke koji su uslijedili. U praksi Republike Srpske i Hrvatske zajednice Herceg Bosne, “razmjena stanovništva” postala je eufemizam za masovne progone.

Konačno, u slučajevima konflikata tokom posljednje decenije na Balkanu činjeni su naponi za oživljavanje savezništva iz doba faze klasičnog “Istočnog pitanja”.³⁷ Apeli pojedinih balkanskih vjersko-nacionalnih grupa bili su usmjereni prema njihovim ranijim silama zaštitnicama. To je bila posljedica fakta da su sukobi bili inicirani i opravdavani od strane nacionalističkih vodstava, čiji je ideološki okvir pripadao paradigmi “Istočnog pitanja”. Ovaj je posebno vidljiv u slučaju Bosne i Kosova. Događaji su se kasnije kretali prema logici “samoispunjavanja proročanstva”.

U toku agresije na Bosnu 1992-1995. i rata protiv albanskog stanovništva Kosova 1999., srpsko nacionalističko vodstvo apeliralo je na pravoslavnu solidarnost među susjednim balkanskim državama (posebno Grčku) i na Rusiju, nekadašnjeg zaštitnika pravoslavnih milleta Osmanlijske države. Rusija je postala umiješana nasuprot historijske činjenice da joj slična politika na Balkanu tokom XIX vijeka nije donijela ni adekvatne teritorijalne dobitke ni trajniji uticaj i kada je, prema riječima britanskog historičara M.S. Andersona, bila iskorištena i dopustila da bude iskorištena, od država koje su se borile za nastanak na poluostrvu. Drugi glavni igrač u “Istočnom pitanju” XIX i početkom XX vijeka - Velika Britanija - takođe je igrala značajnu ulogu i krajem XX vijeka.

³⁶Op. cit., str. 82.

³⁷Ovaj fenomen Samuel P. Huntington je označio kao oslanjanje na “rođačke države” (Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations*, str. 272-291). M. S. Anderson, *The Eastern Question*, str. 393.

U slučaju Bosne, odgađala je vojnu intervenciju radi zaustavljanja genocida protiv muslimanskih Bošnjaka i time riskirala da bude predmet tužbe za saučesništvo u genocidu. Nakon promjene vlade, u slučaju Kosova, Velika Britanija je predvodila vojnu intervenciju za zaustavljanje nasilja Srbije nad albanskim većinskim stanovništvom.

Nasljednice Austro-Ugarske monarhije nastavile su da imaju interes u zapadnom dijelu Balkana i da gaje antagonizam prema svojim protivnicima iz Prvoga svjetskog rata.

I, konačno, nasljednica Osmanlijske države - Republika Turska - odgovorila je oprezno na pozive balkanskih muslimanskih skupina, posebno onih neturskoga etničkog porijekla.³⁸ Ove skupine, suočene sa indiferentnošću evropskog okruženja prema nasiljima balkanskih nacionalističkih režima, usmjerile su svoje nade prema Turskoj i drugim muslimanskim zemljama. Te zemlje, šokirane prizorima neometanog genocida nad muslimanima u Evropi u posljednjoj deceniji XX vijeka, počele su pružati podršku muslimanima i na taj način prinudile vodeće zemlje Zapada da preduzmu mjere za zaustavljanje krvoprolića. U vrijeme klasičnog "Istočnog pitanja" Osmanlijska država bila je jedini referentni okvir muslimana Balkana. U posljednjoj deceniji XX vijeka ovaj okvir se promijenio i uključio zemlje izvan osmanlijskoislamske kulturne zone: Srednji istok, južnu pa i jugoistočnu Aziju. Ovaj razvoj doveo je do pojave unutrašnje nekonzistentnosti unutar srpskog propagandnog diskursa koji je u osnovi vjeran idejama XIX vijeka, koristio termine kao što su "Turci» i "janjičari» uporedo sa "fundamentalisti», "džihadratnici", i sl. Prva skupina termina odnosila se na doba osmanlijske vladavine okončane na Balkanu 1912., dok je druga skupina izražavala fenomene muslimanskog svijeta u toku druge polovine XX vijeka.

Ova kratka analiza pokazuje da je paradigmu "Istočno pitanje" moguće koristiti za razumijevanje mentaliteta balkanskih hrišćanskih nacionalističkih vodstava i objašnjenje njihovog postupanja prema muslimanskom stanovništvu. Njihov nacionalizam je u osnovi nacionalizam XIX vijeka i on se treba tumačiti paradigrama toga doba. U izvjesnom smislu ista paradigma može se koristiti i za tumačenje

³⁸ Hugh Poulton, *Turkey as Kin-State: Turkish Foreign Policy towards Turkish and Muslim Communities in the Balkans*, u Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki (eds.), *Muslim Identity and the Balkan State* London: Hurst & Company, 1997, str. 194-213.

ponašanja drugih učesnika u događajima na Balkanu, posebno onih koji su imali ulogu u razriješenju klasičnog “Istočnog pitanja” 1774-1923. i postajali taoci (ne)tačnih historijskih paralela.

III DIO: MIGRACIJE I PROGON MUSLIMANA 1821.- 1923. GODINA

Balkanska perspektiva

Drugo pitanje kojim se u ovom članku bavimo jest značaj posmatranja historije pojedinih balkanskih muslimanskih skupina u regionalnoj perspektivi. Ono što primjećujemo u proučavanju radova o islamu i muslimanima na Balkanu jest činjenica da balkanski muslimanski autori redovno pišu o vlastitim vjersko-etničkim grupama, dok autori koji žive i rade izvan Balkana pišu o regionu kao cjelini.³⁹ Izgleda da muslimani Balkana žive, misle i pišu u okvirima grupe kojoj pripadaju, a da pripadanje muslimanskom krugu Balkana ne postoji u njihovoj svijesti kao neka forma “imaginarnе zajednice”, termin uveden od strane Benedicta Andersona (*Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1983) zajednice zamišljene od strane elita, posebno inteligencije, u cilju stvaranja ili jačanja kolektivnog identiteta ili lojalnosti. To je vjerovatno posljedica procesa cijepanja nekadašnje Rumelije, ili osmanlijske Evrope, u veliki broj nacionalnih država koji će postati novi historijski okvir za život muslimana. Taj proces, koji se uobičajeno naziva balkanizacija, nije samo doveo do partikularne egzistencije nego i do partikularne svijesti. Neki autori ovu pojavu nazivaju fragmentacija i nalaze je kod svih balkanskih skupina.⁴⁰ Partikularizam je onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i iskazivanje solidarnosti u vremenima kada je to trebalo. Primjer takvog partikularizma jest činjenica da u vrijeme postojanja Islamske zajednice u Jugoslaviji, koja je uključivala Bošnjake, Albance, Turke, i druge grupe, bošnjački stručnjaci za islamske nauke nisu istraživali manifestacije islama izvan Bosne: o sufijskim redovima na Kosovu i u Makedoniji oni su čitali iz radova srbijanskih ili francuskih orijentalista. Drugi izraz tog partikularizma jest shvatanje prema kojemu su karakteristike jedne vjersko-etničke grupe jedinstvene, samo njoj svojstvene, tako da predstavlja svjetski fenomen.

³⁹Vidi bibliografiju radova o Islamu na Balkanu uključenu u ovu knjigu. Isto konstatuje Peter F. Sugar širi region centralno-istočne Evrope. Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804*, Seattle - London: University of Washington Press, 1993., IX.

⁴⁰Vidi T. J. Winnifrith, *Shattered Eagles: Balkan Fragments* London: Duckworth, 1995, str. 11-25.

U većini slučajeva takvi stavovi bili su posljedica nedostatka komparativnog pristupa. Na primjer, neki bosanski autori koriste termin “bosanski islam” da označe način tumačenja i prakticiranja islama, posebno u formi “narodne religije” kod nas.⁴¹ U normativnom smislu, naravno, islamu se ne mogu davati geografski, rasni, niti etnički atributi. Na nivou “narodne religije” mogu se identificirati izvjesne regionalne specifičnosti koje su rezultat interakcije islamskog učenja i lokalnih tradicija. Te specifičnosti raniji muslimanski autori su nazivali običajima (‘adat) i tradicijama (taqlid), ali nikako religijom (din), koja ostaje rezervisana za “normativnu religiju”. U istom smislu, davanje geografskih, rasnih ili etničkih atributa islamu strano je muslimanskoj znanstvenoj tradiciji.⁴² U novije doba, pod uticajem zapadnih religijskih studija, posebno fenomenološkog pristupa, to gotovo da postaje trend. Govori se o arapskom, perzijskom, indonezijskom, balkanskom itd. islamu, sa tendencijom daljeg usitnjavanja.⁴³ Posljedice ovog pristupa mogu biti dalekosežne: postepeno brisanje razlike između islamske norme i stvarne prakse muslimana i “nacionaliziranje” islama.

Analiza sadržaja koncepta “bosanski islam” pokazuje da se većina njegovih elemenata može pronaći u vjerovanju i praksi drugih muslimanskih grupa na Balkanu. I kod njih nalazimo maturidijsku školu u akaidu, hanefijski mezheb u fikhu, “islamiziranje” izvjesnih predislamskih običaja, rituala i praznika, relativno liberalan odnos prema određenim striktnim šerijatskim normama, izloženost idejama evropske modernosti od kraja XIX vijeka (gdje se mogu uočiti specifični tokovi i reagiranja), itd.

Na kulturnom planu, zajednički obrasci i karakteristike su očigledne. Kada se gledaju crteži evropskih putnika koji su proputovali Balkan tokom XIX vijeka, teško je razlikovati mahale Mostara na Neretvi i Ruščuka na Dunavu, Arkadije u Moreji i Sarajeva u Bosni, Trebinja u Hercegovini i Janje u Arnautluku. Sličnosti između mostova u Larisi (sadašnja Grčka) Selvi (sadašnja Bugarska) i Višegradu vrlo su

⁴¹Termin “narodna religija” (popular religion) označava narodna vjerovanja i praksu obično slijeđenu bez obzira na skripturalnu ili doktrinarnu podršku.

⁴²U prilog ovome govori činjenica da je termin “bosanski Islam” na našem jeziku prvi put upotrebljen u prevedenom članku njemačkog historičara Georga Stadtmullera pod naslovom “Bosanski Islam - most Evrope prema islamskom svijetu”, Glasnik Islamske vjerske zajednice, 1943, str. 174-179.

⁴³Vidi npr. Howard M. Frederspiel, *A Dictionary of Indonesian Islam*, Ahens, OH: Ohio University Center for International Studies, 1995.

iznenađujuće.⁴⁴ Mekteb-i nuvvab u Sarajevu, osnovan 1887. i nesumnjivo najveći doprinos Bošnjaka modernom islamskom obrazovanju, ima svoju paralelu u istoimenoj školi u Šumnu (Bugarska), koja je bila centar mlade uleme u tom djelu Balkana. Daru-l-mualimin (učiteljska škola) u Sarajevu bio je sličan Daru-l mualiminu u Selaniku (Grčka), itd. Radi se o tome da Balkan spada u osmanlijsku kulturnu zonu islamske civilizacije zajedno sa Anadolijom, Kavkazom, Sjevernim Irakom, i Sirijom.⁴⁵ U tom okviru treba istraživati i tumačiti vjerovanja i praksu muslimanskih grupa Balkana.

Regionalni pristup je posebno važan kada se bavimo postosmanlijskom historijom balkanskih muslimanskih skupina. Većina njih egzistirala je tokom ovoga perioda u statusu manjina: njihov položaj bio je regulisan istim međunarodnim ugovorima. Sve ove zajednice, osim one u Grčkoj, živjele su nakon Drugoga svjetskog rata pod komunističkim režimima, manje ili više rigidnim. Komunistički režimi bili su, opet, početkom 90ih zamijenjeni nacionalističkim vladama koje su sa prethodnicima dijelile naslijeđeni kompleks “osmanlijske okupacije”. Ova okolnost omogućila nam je kao što smo vidjeli, da paradigmu “Istočno pitanje” primijenimo na cijelo područje Balkana u drugoj polovini XX vijeka.

Konačno, region Balkana, odnosno jugoistočne Evrope, koristi se definitivno od 1999. godine kao geopolitički okvir za integraciju ovoga područja u Evropu. Pakt o stabilnosti u jugoistočnoj Evropi, potpisan juna 1999. u Kölnu od strane više od dvadeset zemalja i međunarodnih organizacija, priznaje činjenicu da se cijeli region treba uzimati kao jedinstvena cjelina i da regionalna integracija, nadzirana izvana, može označiti kraj partikularizmu, antagonizmima i agresijama nacionalnih država jednih protiv drugih ili protiv njihovih vlastitih manjina. Integracija Balkana može takođe pomoći rascjepkanim muslimanskim zajednicama Balkana da prevladaju svoju vlastitu “balkanizaciju”.

⁴⁴Batili Gozuyle Balkanlarda *Turk Şehir ve Eserleri*, Ankara: Ataturk Kultur, Dil ve Tarih Yuksek Kurumu, 1986

⁴⁵ Seyyed Hosein Nasr, “*A Typological Study of Islamic Culture*”, u njegovom zborniku eseja *Islamic Life and Thoughts*, London: George Allen and Unwin, 1981, str. 49.

Stanovništvo osmanske teritorije i stanje pred masovna iseljavanja

Nakon osmanlijskih gubitaka u ratu 1877-1878., ono što je ostalo od osmanlijske Evrope bila je traka zemlje rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora.⁴⁶ To područje je uključivalo Makedoniju, strasno željenu od svake balkanske kršćanske zemlje, i ostale provincije koje su se nalazile na putu zacrtanom za proširenje Grčke, Bugarske i Srbije. Svaka balkanska kršćanska država tvrdila je da većina osmanlijskih zemalja pripada u pravilu njoj, s obzirom da je svako pretpostavljao da je stanovništvo osmanlijske Evrope bilo s pravom, uprkos zaštitnim bojama, njihove nacionalnosti. U namjeri da dokažu svoje zahtjeve, balkanske zemlje su od tzv. Istočnog pitanja napravile demografski problem.

Uprkos godinama koje su prošle od Prvog i Drugog balkanskog rata, dva pitanja o stanovništvu osmanlijske Evrope ostaju: Ko su bili stanovnici ovih područja? Šta se dogodilo sa balkanskim muslimanima? Prvo pitanje nikada nije razriješeno; Bugarska Grčka i Jugoslavija još uvijek vruće polemishu o etničkom karakteru balkanskoga stanovništva.⁴⁷ Drugo pitanje nije nikad u stvarnosti zaživjelo. Iako je svijet dugo vremena bio zabrinut za karakter i sudbinu kršćana osmanlijskog Balkana, samo se nekolicina zapitala o balkanskim muslimanima ili njihovoj sudbini. Zbog ove nebrige, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikad nije ni otkrivena.

U ocjeni stanovništva osmanlijskog dijela Evrope dvije vrste statistike moraju se razmotriti: ona balkanskih kršćanskih država i, naravno, osmanlijska. Ostali posmatrači nisu imali ni interes niti priliku da tačno broje balkansko stanovništvo. Uprkos očiglednoj sposobnosti bilo koje vlade, uključujući i osmanlijsku, da najtačnije broji svoje stanovništvo, kršćanska statistika je tradicionalno bila jedina koja je citirana, te će i prva biti analizirana.

⁴⁶Pokrajine (vilajeti) Edirne, Selanik, Yanya, Kosova, *Manastir i I škodra*. Tabele od 4 do 9 navode okruge (pod-okruge) u svakoj pokrajini.

⁴⁷Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage*, Wiesbaden, 1979. str. 5-11;

Grčke, bugarske i srpske procjene stanovništva

Nacionalne aspiracije potakle su Balkanske zemlje da razviju bitno različite statistike stanovništva. U pokrajini Selanik (Solun), naprimjer, poznati bugarski apologet Brankov⁴⁸, tvrdio je da je bilo 500.000 Bugara, 400.000 muslimana i 150.000 Grka. Grci⁴⁹, na drugoj strani, tvrde da je bilo 400.000 Grka, 450.000 muslimana i manje od 200.000 Bugara u istoj pokrajini. Na taj način Bugari su tvrdili da je bilo dva puta više Bugara nego što su to dopuštali Grci. Mogućnost za ovakve razlike bila je otvorena činjenicom da ni Grci ni Bugari nisu nikada brojali stanovništvo. Za njih navođenje broja stanovništva bio politički, a ne naučni zadatak.

Prva prepreka u prodoru kroz različite navode balkanskih vlada je težina statistike. Tokom XIX i XX vijeka istočni i zapadni Evropljani i Amerikanci načinili su hiljade procjena balkanskog stanovništva. Nicholas Michoffs⁵⁰ je prikupio pet opsežnih tomova savremenih procjena stanovništva samo za Makedoniju, Trakiju i Bugarsku. Hiljade procjena više bilo je načinjeno za ono što je danas Albanija, sjeverna Grčka i južna Jugoslavija. Izuzimajući procjene bazirane na osmanlijskim procjenama stanovništva, ni jedna od ovih procjena nije pouzdana. Mnoge su namjerni falsifikati.

Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani intelektualnom bolešću njihovog vremena - rasizmom. U skorije doba izraz "rasizam" je iskrivljen i izgubio je mnogo od svoje opisne snage. Međutim, balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su "narod" ili "nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Jedna osoba bila je ono što jeste zbog nekih karakteristika njegove duše, obilježja koju je dijelila sa ostalim pripadnicima njene nacije.

⁴⁸D. M. Brankoff, *La Macedoine et sa population chretienne*, Paris, 1905. str. 17. Stvarne brojke su: 501.110 Bugara, 147.097 Grka, 393.612 muslimana, 25.421 "Koutzovalaquesa", 234 "Albanaca (kršćana)."

⁴⁹Justice for Greece Committee, *The Hellenic Character of Northen Epirus*, Washington, nema datuma, odakle je statistika preuzeta, jedan je primjer publikovane propagande. Vidi takođe: Christ Christides, *Le Camouflage Macedonien a la huniere de faits et des chiffres* (Athens, 1949.), str. 32-36.

⁵⁰La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et XIXe siecle : recherches bibliographico-statistiques Sofia, 1915-1935.

Zbog toga su Pomaci, slavenski muslimani, uvijek smatrani Bugarima od strane bugarskih apologeta.⁵¹ Oni su bili smatrani da pripadaju Bugarskoj rasi i zato su bili brojani kao Bugari u bugarskim statistikama. Grci su smatrali da je svako čiji su preci bili Grci i sam Grk bez obzira na njegov sadašnji status ili samoidentifikaciju. Slavenski muslimani Makedonije su usljed toga brojani kao Grci, jer “njihova krv i njihova srca su grčka”.⁵² Rasistička vjerovanja su ne samo smušena nego su takođe i porazna za računanje stanovništva. Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika “svoje nacije” on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema uticaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, da pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci, ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća. Ova vrsta logike široko je primijenjena na pitanje koja je većinska grupa u Makedoniji. Pošto je Makedonija bila područje osmanlijske Evrope, za koju su se žestoko borili Grci, Bugari i Srbi, ona je takođe bila područje za koju su najrazličitije statistike bile prezentirane.⁵³ Statistika u tabeli 1. pokazuje ne samo razliku o tome ko je smatran za Srbe, Grke ili Bugare, nego takođe i različita mišljenja koliko je bilo Turaka u Makedoniji. Ova statistika takođe pokazuje i vrstu konfuzije koja proizlazi nakon posmatranja svake grupe od strane “njene rasne grupe”. Nakon što je prihvaćena odluka da se krv ili duša koristi kao kriterij u klasifikaciji stanovništva, stanovništvo se moglo podijeliti na bilo koji način koji rasisti nađu odgovarajućim.

⁵¹ vidi Brankoff i bezbroj izvora kod Michoffa.

⁵² Kyriakides, *The Northern Ethnological Boundries of Hellenism*, str. 52.

⁵³ vidi Adanir, Camegie, i ostale spomenute ispod.

Tabela 1. Bugarske, srpske i grčke statistike o stanovništvu Makedonije.

Stanovništvo	Bugarska statistika	Srpska statistika	Grčka statistika
Turci	499.204	231.400	634.017
Bugari	1.181.336	57.600	332.162
Grci	228.702	201.140	652.795
Srbi	700	2,048.320	nije dato

Izvor: Carnegie Endowment, *Enquete dans les Balkans*, str. 9-10.

Teorijska konfuzija oko etničkog identiteta nije bila jedina konfuzija na kojoj su nacionalistički apologeti pali. Neki autori su shvatili da osmanlijske statistike mogu imati veću težinu za propagandne svrhe nego njihove vlastite procjene, pošto je osmanlijska vlada bila jedini izvor za statistiku baziranu na stvarnom brojanju stanovništva. Grčki apologeti su posebno citirali takozvanu “Hilmi Pašinu statistiku”. Ona je navodno bila izvedena iz jednog osmanlijskog popisa iz 1905. godine, u stvari ovo mora da je osmanlijski administrator Huseyin Hilmi Paša, koji je preuzeo zadatak sabiranja populacione statistike kao dio generalnog sređivanja populacione statistike cjelokupnog Carstva 1904-1905. Međutim ova “osmanlijska statistika” nikad nije bila jednoobrazno saopćena. Brojke u tabeli 2, su navodno izvedene iz iste statistike. Razlike u tabeli pokazuju da se za istinske osmanlijske statistike moraju konsultirati osmanlijske publikacije.

Tabela 2. “Hilmi Pašina statistika” prema tri izvora. Pokrajine Selanik (Solun) i Manastir (Bitola)

<u>Selanik</u>	<u>Pravnički odbor</u>	<u>Kyriakides</u>	<u>Colocotronis</u>
Grci	362.000	373.227	303.610
Bugari	195.000	207.317	159.835
<u>Manastir</u>	<u>Pravnički odbor</u>	<u>Kyriakides</u>	<u>Colocotronis</u>
Grci	280.000	261.283	217.690
Bugari	143.000	178.412	128.915

Izvor: Justice for Greece Committee, *The Hellenic Character of Northern Epirus* (Washington, n.d.); Stilpon P. Kyriakides, *The Northern Ethnological Boundries of Hellenism* (Thessaloniki, 1955.); V.Colocotronis, *La Macedoine et l' Helenisme* ,Paris, 1919. str.88

Uprkos ovim greškama, Hilmi Pašina statistika je ustvari najbliža brojkama datim u stvarnim osmanlijskim popisima stanovništva za ista područja, npr. osmanlijski podaci za Pokrajinu Selanik (nekorigirani), kao što su dati u 1322. (1904.) Selanik Vilayeti Salnamesi bili su: Grci 313.709 Bugari 213.999 očigledno, broj Grka je povećan u “Hilmi Pašinoj statistici”, broj Bugara je smanjen, kao što se moglo i očekivati, pošto je “Hilmi Pašina” statistika uvijek bila citirana u grčkim izvorima. Mnoge druge evropske statistike bile su manje precizne, a osmanlijske statistike bile su često falsificirane ili nezakonito mijenjane da odgovaraju nacionalističkim aspiracijama. I Grci i Bugari su izmišljali ili mjenjali osmanlijske statistike da bi odgovarale njihovim ciljevima. Široko falsificiranje od strane Grka elaborirano je na jednom drugom mjestu.⁵⁴

⁵⁴ Justin McCarthy, “Greek Statistics on Ottoman Greek Population,” *International Journal of Turkish Studies* I (2), 1980, str. 66-76, i Dimitri Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale: la Grece et ses revendications a la Conference de la Paix (1919-1920)* ,Paris, 1963, str. 163-178. Profesor Kitsikis je nepobitno pokazao prirodu statističkog falsificiranja. Želim da mu se zahvalim što mi je skrenuo pažnju na svoju knjigu.

Tabela 3. pokazuje bugarske prevare. Statistički podaci u toj tabeli su predstavljeni kao “Službena turska statistika”. Ustvari, statistički podaci su preuzeti iz probugarskih novina štampanih u Istanbulu,⁵⁵ i bili su predočeni Pariškoj mirovnoj konferenciji kao službena osmanlijska statistika,⁵⁶ u nadi da se ubijede saveznici da je Grčka jedna etnografska nužnost. Faktički, osmanlijske statistike su pokazivale krajnje različite brojke od tih “službenih statistika”. Falsificirane statistike su više nego udvostručile bugarsko stanovništvo u pokrajini Edirne, prepolovile grčko stanovništvo i uključile otprilike jednu desetinu muslimanskog stanovništva. Brojno stanje sandžaka Tekirdag, koje nije muslimane uopće pokazivalo, bilo je smiješno, pošto su muslimani stvarno brojčano nadmašivali Bugare u Tekirdagu u srazmjeri dvanaest naprema jedan.⁵⁷

Tabela 3. “Zvanična Turska statistika”, prema bugarskim izvorima Pokrajina Edirne.

Sandžak	Muslimani	Bugari	Grci
Edirne	60.991	181.396	58.319
Tekirdag	0	16.205	10.476
Gelibolu (Galipolje)	0	21.647	5.819
Ukupno	60.991	219.198	74.614

Izvor: J. Ivanoff, *Les Bulgares devant le Congres de la Paix*, str. 74.

Evropske pogrešne predstave o osmanlijskom statističkom sistemu bile su velike, što je vidljivo čak i u naučnim studijama koje ciljaju da budu neutralne. Naprimjer, autori rutinski ponavljaju da “les registres officiels tures ne portaient que les hommes, sans mentionner les femmes, pusiqu’ils ne servaient qu’a controler le service militaire ou le paiement de l’impot.” Osmanlije jesu naravno bilježile žene u svojim popisima stanovništva krajem XIX i početkom XX vijeka.

⁵⁵Vidio sam članak koji je izveden iz *Courrier d’Orient* i posebno publikovan kao *Ethnographie des vilayets d’Adrinopole (sic), de Monastir, et Salonique (Constantinople, 1878)*. Sam članak ne tvrdi da su njegove statistike službene.

⁵⁶Apologete svake kršćanske “strane” su krivotvorili statistike stanovništva za kongres. Kao jedan primjer bugarskih podnesaka, vidi Velika Britanija, F.O. 608/118/7199 koji daje vrlo detaljne (i falsificirane) statistike navodno podnijete od strane Bugarske patrijaršije.

⁵⁷81.673 muslimana, 6.224 Bugara. Broj muslimana bio je najvjerovatnije manji prije 1876.

Jedan pogled na bilo koji objavljeni osmanlijski popis bi obesnažio ovaj navod, ali niko nije gledao. Iz ovakvih navoda i iz odsustva bilo kakvih turskih izvora u bibliografijama vidi se očigledno da evropski pisci nisu nikad konsultirali primarne izvore populacione statistike osmanlijske Evrope, osmanlijsku državnu statistiku. Nakon pažljive analize, može se zaključiti da su evropske statistike o osmanlijskoj Evropi bezvrijedne kao procjene ukupnog broja stanovništva. To je djelimično posljedica predrasuda koje su Evropljani unijeli u svoje analize, a još više uvažavanja temeljnog principa demografije koji kaže da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su stvarno brojali stanovništvo Osmanlijske carevine. Zbog toga, jedino Osmanlije mogu dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva.

Iseljavanje Muslimana i slika na osnovu ranije osmanlijske državne statistike

Osmanlijske statistike o stanovništvu osmanlijske Evrope vođene su kao dio kontinuiranog registriranja stanovništva koje je započeto sa sultanom Mahmudom II. Taj sistem, koji je detaljnije opisan na jednom drugom mjestu,⁵⁸ bio je utemeljen na vođenju registara stanovništva, na turskom tahrir-i nufus ili defter, koji su uključivali stanovništvo svakog sela u odgovarajućem okrugu. Ovi registri izvorno su uključivali samo muškarce, ali su od vladavine sultana Abdulhamida II (1876-1909) bili prošireni da uključe, makar teorijski, sve osmanlijske građane, muške i ženske. (Međutim, žene i djeca nisu nikada bili potpuno registrirani i osmanlijski popisi stanovništva moraju se korigirati da bi se oni uključili.) Lokalni registri stanovništva bili su periodično dopunjavani i slati u provincijske centre i u Istanbul. U Istanbulu ovi registri su kompilirani u takozvane “cenzuse”,⁵⁹ zbirne registre stanovništva cijeloga Carstva.

⁵⁸ McCarthy, Muslims and Minorities, Dodatak četiri; Kemal Karpat, “*Ottoman Population Records and the Census of 1881/2-1893*,” 1978, i Stanford J. Shaw, “*The Ottoman Census System and Population*,” 1978.

⁵⁹Da bi census bio odgovarajući popis stanovništva mora biti nov a cjelokupna zemlja prebrojana u isto vrijeme. Ni jedan od ovih uslova nije ispunjen u osmanlijskim “statistikama.” Listu kasnih osmanlijskih “popisa” vidi kod McCarthy, Muslim and Minorities, Dodatak jedan.

Za razliku od evropskih kršćanskih apologeta, Osmanlije nikada nisu koristile “rasne” kriterije u svojoj statistici stanovništva. Građani su bili klasificirani samo na osnovu njihove religijske grupe (millet ili “religijski narod”), slijedeći islamsku tradiciju koja je starija negoli Osmanlijska carevina. Neko bi možda želio detaljnije kategorije nego što je religija, ali u slučaju balkanskih nacionalizama, religija je možda najbolja zamjena za varljivi koncept nacionalnosti. Rasa nije nikako prihvatljiva kao koncept ili kriterij za klasifikaciju stanovništva, ali stvarno postoje kriteriji koji se mogu upotrijebiti za identifikaciju određenog naroda - kriterij kao što je zajednički jezik ili narodni običaji. Međutim, kada je neko angažiran u stvaranju država, jedini kriterij koji nešto etički može značiti je samoodređenje. Jedna osoba je Bugarin, Turčin, Grk ili Srbin zato što misli da je takav. Kada je upitan “Šta ste vi?” - on odgovara: “Ja sam Grk.” On može da govori albanski, možda su njegovi preci gledali u Srbiji svoju domovinu, ali on je Grk. Historičari ne mogu prodrijeti u svijest davno umrlih stanovnika Balkana. Historičari ne mogu pitati: “Šta ste vi?” Međutim, mi imamo jedan blizak nadomjestak u osmanlijskim religijskim kategorijama. Bez sumnje, najvažniji dio samoidentifikacije u Osmanlijskoj carevini bila je nečija religija. Kada bi bio upitan “Šta ste vi?” - jedan osmanlijski građanin bi vjerovatno odgovorio identificirajući svoju religijsku grupu. Religije su u Osmanlijskoj carevini bile stvar samoidentifikacije, a samoidentifikacija je jedini stvarni kriterij za “narodnost”. Na osmanlijskom Balkanu ovo je bilo posebno tačno nakon uspostavljanja Bugarske Patrijaršije 1870. godine. Koristeći kriterij religije, i dalje je statistički nemoguće odvojiti srpske kršćane od grčkih, pošto su i jedni i drugi navođeni kao Grci (tj. grčko-pravoslavni), ali se može reći ko su bili Bugari, a ko nisu. Ustvari, izgleda da je najvažnije pitanje na Balkanu bilo ko su bili Bugari, a ko nisu, pa je suštinsko identificirati Bugare, ono što nije poznato jest koliko je ljudi bilo prisiljeno od strane gerilskih bandi ili komšija da se registruju kao nešto drugo a ne da izrazi vlastito religijsko opredjeljenje. U Makedoniji, prisila je, čini se, bila primjenjivana od strane i Grka i Bugara. Historičari makedonskih kriza spominju sve ove aktivnosti. Osmanlijske populacione statistike bile su objavljene u godišnjacima (salname) pojedinačnih osmanlijskih provincija⁶⁰ i u drugim službenim publikacijama.⁶¹

⁶⁰ Justin McCarthy i J. Dennis Hyde “*Ottoman Imperial and Provincial Salnames*,” MESA Bulletin, 13 1979, str. 10-20.

⁶¹ Naprimjer, vidi Maliye *Nezaret-i, Ihsaiyat-i Maliye*, 1326 ,Istanbul, 1328. ili *Nezaret-i Umur-i Nafia, Devlet-i Aliye-yi Osmaniye'nin 1313 Senesinde Mahsus Istatistik-i Umumisi Istanbul*, 1315.

Uz to, različite arhivske zbirke osmanlijskih populacionih statistika publikovali su profesor Kemal Karpat, profesor Stanford J. Shaw i ja.⁶² Bez obzira gdje su publikovane, osmanlijske statistike stanovništva su izvedene iz istog izvora, osmanlijskih populacionih registara. Jedan broj naučnih analiza pokazao je konzistentnost i pouzdanost osmanlijskih podataka o stanovništvu.⁶³ Brojevi u tabelama od 4 do 10 su osmanlijske statistike, korigirane zbog nedovoljne registracije žena i djece i projektovane za godinu 1911. godine.⁶⁴

⁶²Karpat, n.dj.; Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and Balkans*, Boston, G.K. Hall, 1983, str. 60-88.; i Stanford J. Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century," 1979., str. 265-277.

⁶³Za najdetaljniji primjer, vidi *Muslims and Minorities*, posebno poglavlje dva i dodatak jedan.

⁶⁴Vidi dodatak jedan za metodologiju, korekcije i projekciju.

Tabela 4. Pokrajina Edirne 1911.*Stanovništvo po okruzima i vjerskim grupama*

	Edirne	Kirkkilise	Gumulcine	Gelibolu	Tekirdag	Dedeagač	Ukupno
Muslimani	200.000	90.724	277.225	45.980	81.673	63.496	759.706
Grci	121.208	58.181	18.895	101.115	60.672	35.801	395.872
Armeni	13.755	58	565	1.841	16.120	1.311	33.650
Bugari	44.071	58.252	35.198	2.888	6.224	24.422	171.055
Katolici	11.452	-	-	-	1.217	114	12.783
Jevreji	1.510	1.758	1.478	2.995	1.123	170	9.034
“Nemuslimani”	-	35.648	127	-	563	-	36,338
*“Stranci”		1.987	106	344	-	-	2.437
Ostali			4.464		1.293		5.757
Ukupno	392.604	246.608	338.058	155.163	168.885	125.314	1.426.632

Izvor: Dinić, Mihailo, (1967) *Humsko-trebinjska vlastela*, SANU, Posebna izdanja, Odjeljenje društvenih nauka, Naučno delo, Beograd str.90

Uglednici i vjerske vođe - efendije, kadije i muftije - nisu posjedovale muslimansku političku svijest u višem obimu nego obični članovi zajednice. Mnogi od ovih uglednika postali su značajni tokom rumunske uprave nakon 1878. kao predstavnici muslimanske zajednice. Oni su se čvrsto držali svoje muslimanske grupe (koja im je osiguravala poziciju), dok su u isto vrijeme služili rumunsku administraciju (čija je politika često bila suprotna glavnim principima njihove vjere). Pojedini pripadnici zajednice - obično mlađi ljudi sa određenim obrazovanjem, siromašni (koji su se osjećali prigušenim kao manjina sa niskim klasnim statusom), ili stara ulema (koja nije željela praviti kompromise na račun vjere) - gledali su u seobi jedini logični izlaz iz svoje teške

situacije. Obrazovani članovi zajednice imali su ograničene mogućnosti za napredovanje dok su siromašni osjećali da su diskriminirani i ekonomski iskorištavani i od rumunskih službenika i od vođa svoje vlastite zajednice. Obje grupe su gledale u Tursku kao jedinu zemlju na svijetu s kojom imaju kulturnu bliskost i historijske veze, i koja im može ponuditi nadu za društveni napredak i materijalno blagostanje. Priče o sekularizmu i antiislamskoj politici Ataturka bile su odbačene od muslimana svih klasa zbog njihovog očekivanja da se osnovni islamski identitet Turske ne može poništiti i da materijalni progres i povećano blagostanje, pripisano djelimično njegovim reformama, može da nadomjesti nedostatak vjerskog žara. Ja sam odrastao kao musliman turske govorne grupe u zajednici koja se sastojala od muslimana različitoga etničkog porijekla i nemuslimanskih Rumuna i Bugara. Govorio sam odlično rumunski i mnogi su pretpostavljali da ću se prije ili kasnije asimilirati u kulturu dominantnije rumunske većine. Međutim, shvatio sam da mi je rano islamsko obrazovanje koje sam primio u porodici izgradilo vrijednosti koje me razlikuju i od Rumuna, a i od vođa muslimanske zajednice koji su im služili: moj smisao odanosti porodici i prijateljima odvojio me od prvih, a osjećaj za jednakost odvojio me od drugih. U takvim okolnostima moj turski identitet zadobio je jedno novo značenje; pošto mi je ponudio rješenje za moje lične probleme, koji su nastali dodirima različitih kultura i političkih sistema. Ataturkova Turska, očišćena od vjerskog fanatizma, izgledala mi je kao raj gdje se moja želja da upišem univerzitet može ispuniti (svršenicima moje škole u Rumuniji bili su lišeni ovoga prava), a moj identitet više neće biti predmet podsmijeha mojih sugrađana. Od tog trenutka pa dalje, i pored toga što sam zadržao interes za rumunsku književost i društveni život, počeo sam osjećati zadovoljstvo što sam Turčin, uz moj muslimanski identitet, te sam počeo da se identifikujem i da branim sve što je tursko. Konačno, zaključio sam da nije moguće da se živi u dva svijeta sa dvije kulture i odlučio, imajući osamnaest godina, emigrirati u moju "pravu domovinu" - da bi potom otkrio da je moj turski identitet različit od identiteta onih koji su živjeli u Turskoj. U Tursku sam otišao četrdestih godina XX vijeka i, od samog početka, bio zaprepašćen neočekivanom razlikom u identitetu koja je odvajala moju muslimansku zajednicu Dobrudže od Turske i mene kao pojedinca (koji je dolazio iz različitog turskomuslimanskog ambijenta) od domaćih Turaka.

Nisam osjetio razlike u poštovanju islamskih propisa ili nekom nedostatku islamske samosvijesti (koja je, uprkos sekularizmu, začuđujuće bila mnogo jača u Turskoj nego u Dobrudži). Nekoliko godina kasnije shvatio sam da je razlika bila dominiranje jedne posebne političkonacionalne svijesti među Turcima u Turskoj, a koja je u osnovi izvirala iz islama - uprkos različitim mišljenjima - dok je svijest muslimana Dobrudže bila svijest grupe, apolitična i pasivna. Živeći u vlastitoj državi koja je po karakteru bila muslimanska, ali i takođe nacionalna, Turci u Turskoj imali su političku svijest koja je izvodila svoju snagu iz činjenice da su se oni identificirali sa nacionalnom teritorijom. Među mojom zajednicom u Dobrudži, nasuprot, teritorijalna identifikacija bila je očigledno odsutna u muslimanskom identitetu. Moja zajednica u Dobrudži imala je samo ograničeno historijsko sjećanje, nije posjedovala svijest o svojoj teritorijalnoj dimenziji i nije imala političke aspiracije kao muslimani. Gotovo svi useljenici iz Dobrudže koji su se uselili u Tursku, i pored toga što su se ponosno sjećali svog rodnog kraja i vrlo često izražavali iskrenu nostalgiju za njim, politički su se identificirali sa Turskom i sa onim što Turska predstavlja. Koliko ja znam, od 45.000 do 50.000 Dobrudžana koji su se odselili u Tursku 1934-1938. samo su se dvije do tri porodice vratile u Rumuniju. U osmanlijsko doba seljenja iz Anadolije u Trakiju, odnosno Dobrudžu, bilo je opća pojava i smatrano je promjenom mjesta a ne identiteta. Ali, migranti iz 30-ih ostali su u Turskoj zbog toga što im je ona dala političku budućnost i zbog toga što je kemalistički režim započeo intenzivni program turciziranja. Ogromna većina siromašnih useljenika takođe je znala da nije dobro došla ako bi se vratila u svoju staru domovinu. Iznad svega useljenici su osjećali da njihov tradicionalni kulturni i vjerski identitet nije više u opasnosti, mada su mnogi bili svjesni da su vladini pogledi na islam 30-ih bili suštinski različiti od pogleda stanovništva. Možda zato nije iznenađujuće što sam, kada sam migrirao po drugi put iz Turske u Ameriku, došao u priliku da moje iskustvo u Dobrudži i Turskoj stavim u određenu perspektivu.⁶⁵

⁶⁵ Bandžović, Safet, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991 godine str.56

IV DIO: PROGON MUSLIMANA U PERIODU 1821.- 1923U REGIONU BALKANA

Progon Muslimana Srbije 1821.- 1923

Iako se često upotrebljavamo izraz “Beogradski pašaluk”, to je pogresan izraz ,jer se on kao takav nigdje ne pominje u osmanskim dokumentima,a ne pominje se iz razloga, jer kao takav nikad nije ni postijao. Postojao je samo Smederevski sandžak u cijem sastavu je bio i Beograd. Izraz je nastao kao plod prepiske Hazburskog carstva, pa iako netačan, kasnije se udomaćio u savremenoj historiografskoj literaturu i publicistici, o cemu je opširnije pisao M. Pelešić, Manipulacije srpske historiografije o BiH.

Slika 1. Muhadžiri u Istanbulu 1912.

Izvor: Petrić, Mario, (1963) *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini – Doseljavanje i unutrašnja kretanja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, etnologija XVIII, Sarajevo str.104

Muslimansko stanovništvo i Beogradski pašaluk

Muslimansko stanovništvo na prostoru Beogradskog pašaluka u kojem je bilo veoma malo etničkih Turaka koje su nazivali Gangricima ili Mandžukama, početkom 19 stoljeća činilo je većinsko stanovništvo, naročito u Beogradu, Šapcu i Užicu. U jedanaest nahija ovog pašaluka oni su predstavljali 58% stanovništva. Jezgro muslimanskog stanovništva formiralo se kroz jedan dugotrajan i složen proces, dijelom islamizacijom domaćeg slavenskog stanovništva, raznorodne etničke pripadnosti, doseljavanjem sa istoka, trajnijim nastanjenjem i asimilacijom grupa i pojedinaca neslavenskog porijekla. Tako su u Beogradu muslimani činili četiri petine u odnosu na drugo stanovništvo, a u Užicu 96,7% od ukupnog broja stanovništva grada, dok je u Pomoravlju taj procenat iznosio 65%. U Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, dok je u Šapcu bilo oko 1000 muslimana. Beograd je početkom sedme decenije 19 vijeka imao 730 muslimanska 536 nemuslimaska i 3 romska domćinstva, 2.328 zgrada, kuća, od kojih su 842 bile srpske a 1486 muslimanske. Joakim Vujić u svom "Putešestviju" navodi da je u Užicu 1826.godine bilo 1200 muslimanskih kuća, 20 džamija i 80 srpskih kuća, dok je engleski putopisac Andreja Arcibalda Patona navodi da je Užice 1834.godine imalo 3.500 muslimanskih i 600 srpskih kuća, dok Vladimir Karić piše da je u Užicu 1844.godine bilo 3697 Turaka, (čitaj muslimana) i samo 707 Srba. Iseljavanje muslimanskog stanovništva sa ovih prostora zaključeno je 1876.godine, a iz jugoistočne Srbije 1882.godine. Tome je doprinijela i Međunarodna konferencija održana 1862.godine u Kanlidži, isambulskom predgrađu, kojom prilikom su francuska i ruska vlada napravile poseban Sporazum o zajedničkom istupanju u korist Srbije. Ugovorom je bilo propisano da se muslimani imaju "iseliti sto je moguće brže". Ostetu za njihovu pokretnu i nepokretnu imovinu od 9.000.000 groša Srbija je trebala ispaltiti Turskoj.⁶⁶

⁶⁶ Ajvaz Slađan, *Novi ustav Bosne i Hercegovine – izraz konstitucionalizma i vladavine prava*, u Zbornik radova Fakulteta pravnih nauka, broj 156/09, UDK 342.4 (497.6), Travnik: Sveučilište /Univerzitet „Vitez“, 2009 godine str.99

Muslimani Srbije mogli su ostati na svojim ognjištima, zadržati sva svija dobra, ali samo pod sljedećim uslovima:

- ✚ da se vrate veri pradedovskoj, a ako to neće onda mogu
- ✚ da budu Srbi islamske vere, a ako i to neće,
- ✚ onda moraju da se pišu u vode kao Cigani, a ako i to neće
- ✚ onda moraju da se isle iz Srbije.

Masa se odlučila na iseljavanje, a jedan broj je radije prihvatio da budu Cigani, nego da se vrate “veri pradedovskoj”, ili da “budu Srbi islamske vere”, pa smo u početku imali, a možda i danas imamo “ciganske male” ili mahame u: Beogradu, Užicu, Šapcu, Loznici itd. Neki od ovih samoproglasnih “Cigana” kasnije su isli istim onim putevima kojim su ranije išli njihovi sunarodnjaci, a jedan broj je došao u Bosnu.

Oni su dolazili pojedinačno i u grupama i tako su u manjim varošima nastajala manja naselja-mahale, ali kako su u Bosnu dolazili sa papirima da su Cigani, bez obzira sto su imali isti ili sličan zivot kao starosjedoci, bez obzira što nisu imali crnu nego bijelu put kao i starosjedoci, ostali su do dan danas obilježeni kao “bijeli cigani” a njihove mahale, kao ciganska mahala, ciganski zaseok, ciganska kuća. Puno puta sam čuo kako ljudi sami sebi postavljaju pitanje, “zašto su oni bijeli cigani, kad imaju lijepe i uredne kuće, bašte, avlije, vole da rade, školuju svoju djecu itd”. Tada nisam znao odgovor, ali danas znam.

Iseljavanje je u prvo vrijeme bilo usmjereno prema jugu u okolinu Niša, a kasnije Albaniju, Makedoniju, Rumuniju, Tursku, a posebnou sjeverne dijelove Bosne: Gornja i Donja Azizija, odnosno Bosanski Šamac i Orašje, pa sve uz Savu, do Orahove kod Bos. Gradiške. Tako su nikla naselja: Kozluk kod Zvornika, Janja kod Bijeljine, Brezovo Polje kod Brčkog, Kostajnica, Orahova kod Bos. Gradiške, itd. Neke porodice iz Beograda odelile su se u okolinu Istambula i tamo osnovali selo istog imena. Veliki broj muslimana iz Srbije Turska je odmah naselila u Anadoliju i pogranična mjesta prema Kurdima. U prvo vrijeme niko nije imao pravo izbora, svako je morao da prihvati ono sto mu se ponudi.

Muslimansko stanovništvo iz Užica

Muslimansko stanovništvo iz Užica i okoline iselio se najviše u Bosnu i dugo od srpske vlasti tražilo naknadu za svoja dobra, ili potraživanje prihoda sa svoje zemlje, ali prihode niti naknade nisu ostvarili. Srpski seljaci iz okoline su napuštena imanja prisvojili i to bez odobrenja lokalnih stariješina, dok su napuštene kuće palili, kako se slučajni povratnici ne bi imali na šta vratiti. Opisujući selo Baščaluci kod Loznice L. Sopalović 1903. godine piše, “Ime Baščaluci pričaju da je došlo otuda što su u staroj varoši Loznica stanovali Turci (čitaj muslimani), čije su bašte bile na tom mestu, gdje je sad ovaj zaseok, i tu su bili veliki jabučnjaci, i kestenja je bilo dosta, pa kad su Turci isterani, onda doseljenicima Srbima nije bilo potrebno da krče šume, već su imali gotovo zemljište sa baštama”.

Da bi se muslimani čim prije iselili iz Užica srpske vlasti su organizovale podmetanje požara u gradu, a sve u želji da optuže muslimane kao navodne podmetače i podstrekače stalnih sukoba sa Srbima. Požar je iznenadio i same podmetače, ali je poslužio kao dobar izgovor, da se muslimani čim prije isele iz Užica, shodno ranije postignutom dogovoru na Međunarodnoj konferenciji u Kanlidži-istambulskom predgrađu 1862. godine. Prema zapisima Miladina Radovića “najveći dio varoši prekrpio je pepeo požara, zatrpane su i pogažene stare drvene česme na lule, nestalo je vrtova i voćnjaka, platane i jablanove opalio je požar. Pusta i otvorena zjapila je velelepna Šehova džamija, i niko ne misli na turbeta, nišane i druge svetinje, niti se više svet kupi u Musali nekad punoj zelenila, najljepšem kraju Užica”. Kasnije je srušena i nagorjela Šehova džamija, ali je u narodu ostalo vjerovanje, da će onaj koji je to srušio ostati proklet. Džamiju je srušio Ilija Jokanović trgovac i kafedžija. Iza njega je ostao sin koji se oženio ženom koja je ubrzo oboljela, pa tako nije imao poroda. Bolesna žena je u teškom psihičkom stanju vikala na sav glas, i pozivala , “dođite i uzmite što je vaše, dođite i uzmite što je vaše”. Odlazak iz Užica prema kazivanju istog autora bio je tužan. Kolona iseljenika bila je tako velika, da joj je čelo bilo na Kadinjači, a začelje se još formiralo u samom Užicu.

Slično je bilo i sa iseljavanjem iz Beograda, Smedereva, Sokola, Šapca, Loznice, Maloga Zvornika, itd. Kolone iseljenika obezbjeđivala je srpska vojska.⁶⁷

Neki od vojnika vrijeđali su iseljenike, drugi su ih žalili, pa je na jednu takvu uvrdu iseljenik Husein beg Kavadarević rekao “ako vam je biva car dao da nas sa naših ognjišta krećete, nije dao da nas u obraz dirate, a obraz je poštenom čovjeku preči i od samog života”.Jednu takvu kolonu nadgledao je i kapetan Mića, koji je bar prema riječima žalio iseljavanje muslimana uz komentar “oni su se ovdje izrodili, oni i njihovi djedovi, i njihovi čukundjedovi, nije lasno bolan, ostaviti svoju kuću, svoj zavičaj i svoje ognjište”.

Šta je sve iza Užičana ostalo, najbolje pokazuje primjer Ibrahima Hadžiahmetovića koji je u samom Užicu imao konak, dvije kafane, 5 bašti, 2 voćnjaka, 2 čaira, njivu, vodenicu, jedan vodenički zakup i 7 placeva. Baštu je imao i u okolini u Bugaru i Zabučju. U Vilovini je imao 2 voćnjaka, zemlju i još jedan vodenički zakup, a u okolnim selima još 7 čaira, 6 voćnjaka i 2 vodenička zakupa, ne računajući posjede u Požegi. Prema izvorima ruskih diplomata iz Sarajeva 1862. godine u krajeve Zvorničkog sandžaka došle su 533 porodice sa oko 1.234 članova, u Tuzlu je došlo 12 porodica, Bijeljini 23, Brezovo Polje 89, Bos. Šamac-Gornju Aziziju 235, u Gračanicu 14, Srebrenicu 22, Donju Aziziju-Orašje 132, i u Vlasenicu 3 porodice. Zajedno sa Užičanima u Bosnu je stiglo i nekoliko desetina Cigana iz ovoga grada, koji su takođe protjerani. Nešto muslimanskih porodica ostalo je u Malom Zvorniku kao porodice: Alić, Ćorica, Imširević, Demirović, a bilo je i onih koji su pristigli iz drugih krajeva Srbije kao sto su porodice: Beganović, Džonlić, Kržević i drugi, ali su i oni kasnije protjerani u Bosnu. H. Suljkić koji je pisao o iseljavanju muslimana iz Užica navodi neke od porodica koje su došle iz Srbije u Tuzlu: Berbić, Ćugurović, Mandzić, Mukić, Prčić, Saračić, a S. Hodžić navodi i imena drugih porodica koje su dosle 1881.godine kao: Prgonjić, Đulbegović, Bojadžija, Hasanović, Tabak, Ćulumarević, Kulenović, Ramić, Ćosić, Džudžić, Sejdić, Saletović, Buzadžić, Drinjaković, Zilić, Tufekčić i drugi.

⁶⁷ Vego, Marko, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo: Svjetlost, 1957 godine str.88

U Bijeljini su dosle porodice: Berberović, Ćosic, Alibegović, u Brezovo Polje: Tvice, Satarić, Bešlagić, Kukić, u Bos. Šamac: Fisović, Topalović, Škiljić, Begić, u Orašju: Kabaklić, Ćosić, Drljača, Isić, Beširević, u Srebrenicu: Begić, Malagić itd.

Nakon iseljavanja muslimana iz Beograda i Užica, ovi gradovi su nastavili normalan život zahvaljući ubrzanom naseljavanju Srba, dok grad Soko nakon rušenja nije više naseljavan. Glavni uzrok leži u tome što je Soko sa okolnih 11 sela bio nastanjen isključivo etničkim Turcima, pa je njihovim iseljavanjem i rušenjem grada koje su izvršili ruski stručnjaci na zahtjev Srbije, prestao svaki život u gradu. Ispražnjeni prostori od muslimana postali su veoma primamljivi za Srbe koji su dolazili sa različitih strana: Kosova, Sandžaka, Bosne i Hercegovine. Zakon o doseljavanju stranaca koji je potpisao knez Mihajlo 1865. godine, davao je velike povlastice za doseljenike, kao besplatno dobijanje zemlje, kuća, stoke, određene količine hrane, oslobođenje od poreza, vojne obaveze tokom određenog perioda, što je izazvalo masovno doseljavanje, pa su ubrzo doneseni novi zakoni kojima su uvedena ograničenja, sa ciljem da se ne proređuje stanovništvo u neoslobođenim krajevima.

Izgon muslimana iz Beogradskog pašaluka

Izgonom muslimana iz Beogradskog pašaluka ostalo je, bolje rečeno oduzeto je 5 miliona hektara obrdive zemlje koja je podijeljena doseljenim Srbima, zatim 100.000 građevinskih objekata (kuća zanatskih radnji i slično) je uništeno, porušeno je 600 vjerskih objekata i opljačkano oko 300.000 grla stoke, itd. Mnogi strani izvjestaji pisali su "da je malo koji narod u svijetu imao tako tragičnu sudbinu kao muslimani Srbije. Oni su poput Hazara, nestali sa cjelokupnom baštinom, sa svim onim što su imali, kao da nikad nisu ni postojali. Nastalo je je frontalno uništavanje svega onoga što je podsjećalo na islam i Turke". Sa promjenom stanovništva Srbije, otpočeo je i proces promjene života, životnih običaja i ranije stečenih navika. Strani izvjestaji su zapisali "da se turski jezik više ne čuje nigdje, grčki rijetko, a srpski se čisti i ispravlja svaki dan. Kuće, dućani, nošnja-odijela, sve se to udesava prema onome što se vidi na Zapadu".⁶⁸

⁶⁸ Mesić, Milan, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, Societas, Zagreb: Zavod za sociologiju, 2002 godine str.81

Svetozar Marković u svom djelu Srbija na istoku piše:

“ Očedvidno srpski narod nije priznavao nikakva prava Turcima (čitaj muslimanima) svojim sugrađanima, članovima iste države, da žive na srpskoj zemlji. Srpski narod je išao prosto da istrijebi Turke, to se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gdje su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o moralu. Savest kao da ih nije ni malo grizla da učine ma kakvo zlo delo po savremnim našim pojmovima, samo da se osvete za nasilje koje su Turci vekovima činili. Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela”.

Tome se ne treba čuditi, jer je i Njegoš u svom Groskom vijencu s ponosom pjevao o klanju i ubijanju muslimana, koje on naziva Turcima, pa je tako klanje i ubijanje muslimana po njemu najviši moralni čin. Tako su generacije i generacije pogrešno učene o moralu i moralnosti uopšte, zahvaljući uvrštavanju Gorskog vijenca u sve nastavne planove i programe, sto je bilo pogubno za muslimansko stanovništvo od tada pa sve do dana današnjeg. Jednostavno rečeno, pogrešno smo učeni o mnogo čemu, pa i o moralu.

Zapažanja autora o pitanju progona Muslimana

Srpski književnik Milan Miličević ce zabilježiti 1871.gdine u svom Dnevniku koji je ostao najvećim dijelom neobjavljen. “Ne mogu naši potomci znati istinu o nama jer je mi ne kazujemo, nego ono izlažemo sto nam podmiruje trenutni jadni račun”. Najbolji primjer predstavlja zbivanje na Čukur česmi o kojem smo svi učili kao izuzetno značajnom istorijskom događaju.

Pravi istinu o ovom događaju objavio je Kosta. N. Hristić, Zapisi starog Beograđanina, na osnovu zapisa svoga oca Nikole, tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova. K. Dimitrijević koristeći ove zapise u Politici expres piše “ kako smo godinama učeni na pogrešnim istorijskim podacima”, pa navodi primjer Čukur česme. “ Značajan je podatak da 1862.godine nije od turskog nizama bio ubijen, nego samo teško ranjen srpski šegrt Sava Petković, kao što pokazuje njegov spomenik u Dobračinoj ulici, gdje je uklesan čak i pogrešan datum zbivanja. Istina o ovom događaju iz političkih razloga

morala se zataškati i drukčije prikazati”. Vidi opširnije Politika expres Beograd, 31.12.1994-3.01.1995.godine. Hans Kohen, Its History and Ideology, Notre Dame, 1953.godine govoreći o Srbima kaže, “Srbi su bili mnogo zaostali čak i od turskog režima, pošto su bili ljudi patrijarhalne jednostavnosti, i primitivne brutalnosti”. Filip Dž. Kohen autor knjige Tajni rat Srbije, propaganda i historijska obmana Sarajevo 1996.godine ističe da srpski fašizam stariji i od Hitlerovog, da korijeni srpskog fašizma počinju već 1804.godine, koji je 40 godina kasnije oblikovao Ilija Garašanin u svom Načertaniju. Već tada je nastao izraz etničko čišćenje, i da su Srbi izvršili genocide nad nesrpskim stanovništvom, da se to proteže već dva stoljeća. U svim pobunama ili mirnim periodima u prošlom stoljeću stradalo je muslimansko i jevrejsko stanovništvo, tako da je Srbija pred Prvi balkanski rat bila očišćena od muslimana. Mada su bili malobrojniji u odnosu na muslimansko stanovništvo, ista sudbina zadesila je i Jevreje, sa izuzetkom perioda Miloša Obrenovića. Obrazac koji je dao Ilija Garašanin, a koji su usavršili njegovi sledbenici, svodi se na zlostavljanje, prisilno iseljavanje, pljačkanje, silovanje, klanje, masakriranje posebno nožem. U pet ratova koje su Srbi vodili u ovom stoljeću ideologija i metode koje su zagovarali njegovi sledbenici Vasa Čubrilović, S. Moljević i Milorad Ekmečić, bile su iste, samo se lista nesrba proširila na: Albance, Bošnjake, Bugare, Hrvate, Makedonce, Mađare i Nijemce Vojvodine. Filip Dž. Kohen se u svom pomenutom djelu nadovezuje na tvrdnju srpskog književnika Milana Miličevića iz 1871.godine koji je još tada otvoreno kazao da “ne mogu nasi potomci znati istinu o nama jer je mi ne kazujemo, nego ono izlažemo, sto nam podmiruje trenutni račun” , pa kaže “ ako je historija umjetnička galerija puna slika, s malo originala i mnogo kopija, onda je srpska historija takva galerija, puna falsifikata koje je Evropa pa i Amerika dugo vremena prihvaćala kao orginalne. Mnogi zapadni “eksperti” za Balkan eksploitalisali su ih za svoje titule, a političari za svoje prljave ciljeve”.

Srpska, crnogorska, makedonska, bugarska i grčka historijografija, pod balastom politike i ideologije, imaju jedan poseban odnos prema iseljavanju muslimana sa svojih prostora, pa i muslimanima uopšte na svojim prostorima, posmatrajući ga isključivo u sklopu stvaranja svojih nacionalnih država i oslobođenju od vjekovne osmansko-turske uprave, a što je podrazumijevalo odstranjivanje muslimana sa prostora njihovih nacionalnih država.

Duh koji je vladao, a vlada i danas gotovo isto kao i prije, uticao je na historiografiju, iracionalnim nacionalizmom, koji je od historigrafije pravio instrument svoje politike, pa su historičari kao što vidimo postajali logistička podrška nacionalističke ideologije prožete ksenofobijom.⁶⁹

Diskusija

Ako se vratimo u sadašnjost, nije teško zaključiti, da su potomci jednom protjeranih iz Srbije, naseljeni u dijelove sjeverne Bosne: Bos. Šamac, Kozluk, Janja, Bijeljina, Brezovo Polje, Brčko, Bos. Brod, Derventa, Prnjavor pa sve do Orahove kod Bosanske Gradiške, kao i dijelove istočne Bosne I Hercegovine: Višegrad, Foča, Nevesinje, Ljubinje, Srebrenica i itd, doživjeli istu sudbinu svojih predaka, i to samo nakon 120- 160 godina. Potomci nekad do kože opljačkanih, ponovo su opljačkani na isti način, od potomaka onih koji su pljačkali njihove pretke. Metode primjenjivane prije u izgonu njihovih predaka, ponovo su primjenjivane 1991, 1992, 1993. godine na isti način prema potomcima protjeranih iz Srbije. Stvorena je čisto etnička teritorija koju danas nazivamo RS, istina kao entitet u sastavu BiH, ali sa aspiracijama, da se prvom mogućom prilikom priključi Srbiji, što ne krije ni jedan iole ugledniji političar u RS, na zadovoljstvo političkog vrha Srbije. Gdje je kraj ovoj suludoj rasističkoj ili fasističkoj politici, nazovimo je kako god hoćemo, ali sigurno nećemo pogriješiti, koja ima podršku međunarodne zajednice. Kakvu je sudbinu Bošnjacima namijenila međunarodna zajednica, koristeći velikosrpsku i velikohrvatsku rasističku politiku. Po svoj prilici njen je cilj nestanak Bošnjaka u BiH, ili u najboljem slučaju sabijanje Bošnjaka na jedan mali prostor u centralnim dijelovima Bosne, na kome neće moći opstati iz ekonomskih razloga, jer će njihov ekonomski razvoj zavisti od volje istočnih i zapadnih susjeda, a kakva je njihova volja, najbolje pokazuju primjeri iz ne tako davne prošlosti, iseljavanja muslimana iz Srbije, i Hrvatske, bolje rečeno Slavonije i Like.

⁶⁹ Nuscheler, Franz, *Internationale Migration: Flucht und Asyl*, 2. Auflage, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. godine str.104

Ono što ozbiljno zabrinjava kod Bošnjaka je nespremnost da iz nešto ranije i skorašnje prošlosti izvuku bilo kakvu pouku. Bošnjaci još uvijek nemaju svoj "Nacionalni program". Bošnjaci još uvijek ne znaju šta hoće od BiH, a ne znaju, jer nisu okupili najumnije ljude među Bošnjacima, da se uradi "Nacionalni program Bošnjaka", da svaki bošnjački političar u svako vrijeme zna, kako da se postavi u određenoj situaciji. Kako sada stavri stoje, to je prepušteno volji vođe (ili vođama) ove ili one stranke, koji nisu dorasli da predstavljaju Bošnjake. Nikada i nikada, ne smijemo dozvoliti da sudbinu Bošnjaka određuju jedan ili dva čovjeka, bez obzira ko je on (ko su oni), i ma kakvih sposobnosti bio on ili bili oni. Bošnjaci su uvijek bili prodavani od drugih, u prvo vrijeme od Turske a po volji zapadnih zemalja a u korist naših istočnih i zapadnih susjeda, a sad nas prodaju, i prodavat će zapadne zemlje, u dogovoru sa bošnjačkim političarima, a u korist naših istočnih i zapadnih susjeda, i svakako na svoju volju, a na štetu Bošnjaka. Tako će biti dok Bošnjaci ne izvuku pouke iz nešto ranije i skorašnje prošlosti, i ne naprave "Bošnjački nacionalni program" koga treba da sprovodi svaki političar koji zastupa interese Bošnjaka. Taj Program treba da pruži odgovor na najaktualnija pitanja, kako da Bošnjake zaštiti od međunarodne zajednice, i od aspiracija naših istočnih i zapadnih susjeda, kako bi Bošnjaci opstali kao narod, na svojoj zemlji i u svome dobru. Dakle, taj "Nacionalni program Bošnjaka" ne bi podrazumijevao, nikakvu otimačinu tuđe zemlje i tuđih dobara, niti izgon bilo koga iz nacionalnih i vjerskih razloga. Ako to Bošnjaci ne urade, čeka ih sigurno sudbina muslimana Srbije, Hrvatske, i Bošnjaka sa prostora današnje RS. Nacionalne države na Balkanu nastajale su putem nasilja, pljačke i masovnih progona nepoželjnih etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana. Rusija je nastojala uspostaviti bugarsku nacionalnu državu i brutalnom silom pravoslavce učiniti dominantnom većinom. Ocjenjujući ponašanje ruske vojske 1877.-1878. u Bugarskoj prema muslimanima Vasa Čubrilović navodi da su ruski vojni zapovjednici namjerno pravili čitavu pustoš među njima: "hteli su valjda da jednim udarcem reše Bugarsku, ne samo Tatara i Čerkeza no i turskih starosjedelaca " Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja koju su do tada posjedovali muslimani bila je javno rasprodata, groblja prekopana. Muslimanski nadgrobni spomenici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće.

Neovisnost, iseljavanje i nacionalne države

Sticanje neovisnosti, kao i izgradnja srpske i crnogorske države bili su u neposrednoj vezi sa borbom protiv Osmanlija i muslimana, njihovim masovnim iseljavanjem i zavođenjem sopstvene vlasti. Borba je imala obilježja vjersko-građanskog rata. Srpska vlada je težila 1878. da se stvori čisto srpska nacionalna država, te da se "očisti zemlja od nekrsta" na novoosvojenim područjima. Iz vranjskog, niškog, pirotskog i topličkog okruga masovno je iseljeno muslimansko stanovništvo različitog etničkog porijekla.

Dimitrije Tucović, to su bile "reke krvi poubijanoga neboraćkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Albanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nose i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde".⁷⁰

U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca "kulture" i slobode, kao i iskazi da se sa muhadžirima postupa kao i sa onima iz 1878. godine "užasna sramota i blamaža za civilizirane države". Strani novinari su pisali o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su nos i gornja usna bili odrezani.

Edith Durham je vidjela devet žrtava koje su preživjele odsijecanje noseva. Nosna kost im je bila odsječena i odstranjena zajedno sa cijelom gornjom usnom. Crnogorci su, kako su se hvalisali, nakon svake bitke išli naokolo i osakaćivali ranjene: "nijedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći ". U većini slučajeva su preživjele žrtve umirale od dodatnog krvarenja.

Sječa glava i kidanje nosa neprijatelju, kroz historiju, pothranjivali su "plemenštinu" i podvajali Crnogorce na "zaslužne" i "obične", na "soj" i "nesoj". U zasluge predaka ubrajao se i broj posječenih "turskih" glava. Kada su dva crnogorska vojnika ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo je spaljeno do temelja. Stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježala nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu. Đakovica je bila opljačkana "do poslednjeg dućana ". Nije bilo obzira ni prema

⁷⁰ Tatalović Siniša , *Nacionalna sigurnost Republike Hrvatske i sigurnost na jugoistoku Europe, Izlaganje sa znanstvenog skupa održanog u Vrbovskom, Hrvatska , Zagreb 2001 godine str.72*

radnjama čiji su vlasnici bili Srbi: "zaprepašćenjeje ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana "

U Ferizaju (Uroševcu) su izbjegli Albanci bili pozvani da se vrate svojim kućama, da bi potom, 300-400 onih koji su to uradili, bili pobijeni. Srpski štab je izdao naredbu da svako naselje, u kojem je ispaljen metak iz albanske puške na srpske vojnike, bude uništeno. Nakon toga je došlo do masakra albanskog stanovništva. Samo oko Prizrena ubijeno je više od pet hiljada ljudi, a između dvanaest do petnaest hiljada je nestalo. Od 32 džamije u Prizrenu, 30 je vojska pretvorila u kasarne, skladišta municije i spremišta za sijeno.

O. Zirojević navodi da su se osveta Kosova i kosovski mit krajem XIX i prvih decenija XX stoljeća postepeno preinačili u vidovdanski kult i Vidovdan postaje simbol "krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte". Kosovo je za Srbe imalo kvazimistični status. Čitave su generacije dovođene u iracionalno stanje zbog izgrađenog osjećaja potrebe za kolektivnom osvetom. Osvajanje Kosova poistovećivano je sa obnavljanjem stare srpske države. Međutim, kada se srpska vojska 1912. našla na Kosovu, većinu nisu u toj oblasti imali Srbi već Albanci, koji se nisu smatrali oslobođenim već pokorenim. Dimitrije Bogdanović navodi da srpska politika, pak, jednostavno nije znala šta će uopće sa "Arnautima " u "Staroj Srbiji ", niti je bila svjesna perspektive tog problema.

Makedonija je 1912.-1913. bila u plamenu. Ona je bila dva milenija "odlagalište " raznih naroda koji su tu napravili pravi "etnografski muzej". Za promatrače sa Zapada bila je, pak, prava "terra incognita ". Makedonija je nakon 1878. postala velika jabuka razdora između Srbije, Bugarske i Grčke. Njihovi politički i privredni interesi su se permanentno umnožavali i međusobno sukobljavali.

Sve ove države su smatrale da će ključ za kontrolu Balkana pripasti onome ko stekne prevlast nad Vardarskom dolinom. Srbi su Makedoniju proglasili "Južnom Srbijom ", Bugari, pak "Zapadnom Bugarskom ", a Grci su je smatrali "kolijevkom Aleksandra Makedonskog".

Egzodus Muslimana i u drugim mjestima

Makedonijom od 1878. krstare mnogobrojne komitske čete pristigle iz Bugarske, kao i one koje su formirane od lokalnog stanovništva. Srpske komite su također počele sve ofanzivnije djelovati. Bugarske, srpske i grčke komite nisu vodile borbu samo protiv Osmanlija, nego jedni protiv drugih. Terorističke akcije su bile jedan od načina da se izmijeni ili dinamizira tok historije.

Pitanje nacionalne identifikacije makedonskih Slavena bilo je veoma zamršeno. Balkanski hrišćanski takmaci različito su ocjenjivali njihovu nacionalnu pripadnost. Srbi su, primjerice, Makedonce smatrali Srbima čija je nacionalna svijest, zbog dugotrajne bugarske propagande postala labilna, pomućena, ali da je Makedonija neosporno historijski srpska zemlja. O stanovništvu Makedonije postoji veliki broj kontradiktornih statistika. Pošto je ona bila područje za koje su se borili Grci, Bugari i Srbi, prezentirane su najrazličitije statistike. U brojnim navodima muslimansko stanovništvo nije ni spominjano.

U periodu od 1875. do 1881. u Makedoniji se našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, jugoistočne Srbije (Jablanice, Kuršumlije, Bele Palanke, Vranja, Niša, Pirota), Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Kosova.

Lav Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: "da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali". Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obavještavale o svom "napredovanju" i pravcima kretanja. Sa padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao "ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirući sa severa gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo smrt".⁷¹

Milorad Marković, srpski borac, svjedočio je o zbivanjima u Strumici krajem oktobra 1912. godine: "I dalje isto. Komite čine svoje: ubijanja se nastavljaju. Bio sam, baš, svedok jednog groznog čina: pored mog stana provedoše milicija i komite deset Turaka.

⁷¹ Petrić, Mario, *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini – Doseljavanje i unutrašnja kretanja*, Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, etnologija XVIII, 1963 godine str.91

Vodeći ih, nemilosrdno ih tuku kundacima. U jedan mah gurnuše ih napred i počese ih bosti bajonetima. Nasta dreka, zapomaganje. To potraja za trenutak, nasto krkljanje i sve se utiša. Ranjene i dalje bodu. Posle toga pljačka. Izgleda da komite sve svoje stare račune svršavaju tako, da dovode pred sud Turke, da bi ih posle opljačkali. U varoši komite pljačkaju: vele da je jedan imao punu fišekliju oduzetih lira, silovanja se masovno vrše itd".

On je dalje kazivao o zbivanjima u blizini Prilepa i sudbini muhadžira koji su bili izloženi napadima srpske vojske. Oficiri su nagovarali vojnike da pljačkaju zbjegove. Oni su uzimali zlato a vojnici ostale vrijedne stvari. Također su oficiri silovali žene: "iz varoši vodi divan drum preko Belasice uz brdo. Prođosmo selo Kosturino. S obe strane puta još sveže humke. Tu su sahranjeni pomrli iz bega. Putem masa spavača i stvari, mahom jorgani. Oko jedne ćuprije leševi još nesahranjeni, staro, mlado; izgladneli psi. Jedno dete i posle 5-6 dana ostalo je još lepo, ispod žbuna leži a opružilo ručice". Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je pravi kaos u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je vladala graja i užasna panika. Ranjenici su se preplašeni i ostavljeni, dizali jedan po jedan puzeći i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavajući da se probiju do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: "Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, onesvešćeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici". Blizu 2.000 "turskih izbjeglica", većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, "umrlo je od gladi, doslovno od gladi" - pisao je srpski činovnik upućen u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.

U jesen 1912. godine, dok grmljavina topova još uvijek nije bila utihnula, u Kumanovo i Skoplje, kao i druga mjesta, počeo je pristizati veliki broj Srba iz Srbije i Austro-Ugarske da ispita mogućnosti naseljavanja u "oslobođenim krajevima".

Posebice su stradali muslimani u krajevima koje su u Egejskoj Makedoniji zauzele bugarska i grčka vojska. Na teritoriji koju su okupirale grčke trupe bilo je spaljeno 16.000 kuća. Američka štampa je pisala da "zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati". Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže

Vardar bili su pretvoreni u ruševine. Samo u Pravaškoj kazi, u egejskom dijelu Makedonije, gdje je živjelo 20.000 muslimana, u svakom selu su grčki vojnici ubili od jednog do 20 lica. Preživjeli muslimani su bili prinuđeni da se isele.

Bugari su u nekim čisto muslimanskim selima izvršili strašna krvoprolića. Bilo je sela u blizini Sereza, Drame, Kavale, koje su bugarski vojnici potpuno uništili, ne ostavljajući u njima žive duše.

U toku ratnih operacija i Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu i prema Turcima i muslimanima u cjelosti. Veliki je broj muslimana prebjegao u Malu Aziju. Novinari su izvještavali o masovnom uništavanju turskih sela. U kočanskom kraju uništeno je selo Vitoš u kome je bilo 100 turskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamenja. Njegovi su se stanovnici razbjegli na sve strane. Slična sudbina je zadesila i selo Kalimance od koga su ostale samo ruševine. Preživjelo stanovništvo se rasulo po raznim mjestima u okolini, prepušteno gladi i milosti drugih. Jugoistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec koje je imalo oko 500 kuća sa 2.500 do 3.000 stanovnika. Nakon rata više nije bilo nijedne kuće. Nesretni mještani koji su preživjeli napravili su zemunice u kojima su živjeli.

Ponašanje saveznika u Prvom balkanskom ratu pokazalo je da njihov cilj u Makedoniji nije bilo samo sticanje teritorija već i odstranjivanje suprotnih ili protivničkih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu. Nakon svega, pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu posjedovali jasnu nacionalnu svijest.

Identitet pripadnika tog dijela stanovništva ovisio je od vremena, mjesta, obrazovanja, porodičnih veza, ličnih sklonosti i djelovanja susjednih država. Bugari su vršili sistematska pokrštavanja muslimana u istočnoj i Pirinskoj Makedoniji. U akcijama su učestvovali i sveštenici Bugarske pravoslavne crkve koji su, specijalno za te zadatke, bili poslani iz Bugarske. Po muslimanskim selima vršeno je prikupljanje stanovništva po grupama. Potom su ljudi pojedinačno dobijali nova, pravoslavna imena prema nomenklaturi Bugarske pravoslavne crkve, ili imena iz bugarske historije. Pokrštenici su poprskani "svetom vodicom", a potom su jeli komadić svinjskog mesa, što je simboliziralo njihovo odvajanje od islama, koji je branio upotrebu svinjskog mesa. Pokrštenici bi, konačno, uz određena plaćanja, dobili potvrde sa novim imenom. Svi

pokršteni su potom morali zbaciti fesove sa glave, a muslimanke su bile dužne otkriti lice. Neki muslimani su, da bi se spasili bugarske torture i pokrštanja, izvršili samoubistva. Četiri muslimana iz Berova se tako objesilo u svojim kućama.

Radničke novine " su pisale u novembru 1913. da su "varvarski podvizi nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske" izvršili za godinu dana snažniju propagandu za Austro-Ugarsku nego "njeni konzuli i frateri za čitav vek". Austrijski konzularni agent u Bursi izvještavao je da je zbog okrutnosti bugarske armije prispjelo u vilajet Bursa samo do novembra 1912. oko 21.000 izbjeglica iz Rumelije. Nakon grčkog zauzimanja Epira 1913. godine, u kojoj je bilo oko 155.000 muslimana (44 odsto ukupnog stanovništva), uključujući 100.000 Albanaca, polovina je odmah pobjegla u Tursku i Albaniju. Nove nevolje je izbjeglicama pored oskudice i neizvjesnosti, kao i ostalom turskom stanovništvu, donijela i epidemija kolere.

Srpska i crnogorska vojska su 1912. u sjevernoj Albaniji čitava sela pretvarali u krematorijume. Njihovim akcijama upravljala je logika regionalnog imperijalizma. Izlazak srpske vojske, preko sjevernih albanskih krajeva, na Jadransko more, što je bio primarni cilj Srbije u ratu, označio je pobjedu "radikalnog nacionalizma " koji je sve manje tražio opravdanje za razvitak srpske države u ciljevima nacionalnog programa i principa "Balkan-balkanskim narodima". Kod Drača je jedan eskadron srpske vojske ušao galopom u Jadransko more. Kada je voda konjima došla do grla, komandant eskadrona je izvršio simboličko krštenje mora načinivši sabljom znak krsta po površini vode, nazvavši Jadransko more "srpskim morem ".

U Beograd su iz Albanije slate informacije da "kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvo je uništeno i sve njihovo što se nazivalo ". Srpska vanjska politika je ovim destruktivnim, imperijalnim činom i "ubijanjem sa rezonom" izgubila i posljednji argument u isticanju principa narodnosti kao ideološke osnove svog nacionalnog programa. Tu politiku su podržale gotovo sve građanske partije, najveći dio društva, a naročito vojska. D. Tucović, Crnogorski bes, "Radničke novine", br. 239, Beograd 9. novembar 1913. "Kao izgladneli vuci Crnogorci su jurišali na sve što se zgrabiti može: popljačkali su kuće, dućane, torove, ambare, sve gde se god šta imalo da zapljačka... Ako spomenete nekome Arnautinu reč "Karadag" on se strese od bola, prstom pokazuje da je Crnogorac go i gladan, a dlanom seče sve, ne štedeći ni decu ".

Evropa legalizira osvajanja i progone

Politika svršenog čina ipak nije rezultirala priželjkivanim ishodom. Iluzije su preživjele. Srbija se 1913. nakon stvaranja albanske države diplomatski angažirala širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju svoju državu. Nikola Pašić, koji je vjerovao da će Srbija zadržati ono što je njena vojska osvojila, potom je lamentirao kako je Srbiji stvaranjem Albanije bio zatvoren jedan od njenih najvažnijih "životnih pravaca razvoja". Revoltirana srbijanska štampa je obilovala negativnim natpisima o Albancima. Pojavile su se čak i posebne knjige koje su to trebale i dokumentirati. Stojan Protić je 1913. objavio *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, a Vladan Đorđević iste godine knjigu *Arnauti i velike sile u kojoj je navodio da je "jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živeo po koji repat čovek"*, podmećući čitaocima legendu o "repatim ljudima", koju je u Albaniji, sredinom XIX stoljeća zabilježio njemački naučnik J. G. Han.

Opći glas javnog mišljenja u Evropi je bio da balkanske države ne treba lišavati plodova njihovih brzih pobjeda. Evropske sile su se užasavale počinjenih zločina, ali su ipak legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. Ugovorom u Londonu u maju 1913. okončan je Prvi balkanski rat. Na ovom skupu bili su ponajprije odbijeni zahtjevi pobjednika u pogledu Sandžaka i nekih drugih teritorija, pa je Porta, ohrabrena tim stavom, bila prekinula pregovore. Većinu prijedloga balkanskih država ona je prihvatila tek nakon ruskih prijetnji. Na Londonskoj konferenciji Srbija i Crna Gora su odbacile narodnosni princip kao "praktično neupotrebljiv" zbog velike izmiješanosti srpskog i crnogorskog stanovništva sa albanskim, dajući naizmjenično prednost historijskom pravu, tendencioznim geografskim, ekonomskim ili strateškim argumentima, da bi potom odustale i od historijskog principa.⁷² Velesile su se u Londonu mogle samo složiti da informiraju zaraćene strane kako smatraju apsolutno neophodnim da Srbija i Crna Gora poduzmu potrebne mjere da osiguraju efikasnu zaštitu muslimanskog i katoličkog stanovništva na teritorijama koje su im dodijeljene. Srbija i Crna Gora su velesilama "korektno" odgovorile na ovu kompromisnu obavijest ističući da njihovi ustavi pružaju garancije svim mogućim pravima manjina.

⁷² Oswald, Ingrid, *Migrationssoziologie*, UVK, Konstanz, 2007 godine str.104

Osmansko carstvo je izgubilo sve posjede u Evropi, sem uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos-Midija. Balkanske hrišćanske države nisu imale za cilj samo da ovo carstvo potpuno istisnu iz Evrope i sa Balkana, već da zajedno sa njim istisnu i muslimane kao njegove vidljive historijske tragove, za njih tuđ i nepouzdan element.

Savremenik tih zbivanja, H. Halid, piše: "Da, muslimani prodavši u bescijenje sav svoj imetak, ostavljaju zemlje svojih djedova i kao najveća sirotinja i golotinja sele u druge, tuđe im krajeve, ali to nije rezultat njihove bezrazložne mržnje prema hrišćanskim vladama; to muslimani čine samo zato, da se izbave ispod nasilne uprave, koja se među njima uvodi, da im uništi ili ograniči narodne običaje, porodične principe i svete religiozne osjećaje" H. Halid, Borba polumjeseca i krsta, knj. I, Mostar 1913, 187-189.

Safet Bandžović piše da su međunarodne anketne komisije u solunskom kraju naišle na desetine hiljade očajnih muhadžira koji su bili smješteni po improviziranim logorima, prisiljeni da prodaju sve što imaju da bi se prehranili. Britanski izvori su ukazivali na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima u Makedoniji.

Prema procjeni austrougarskih vlasti za vrijeme rata u osmanskoj vojsci na frontu se nalazilo oko 20.000 bosanskohercegovačkih iseljenika. To je uticalo i na jačanje straha od odmazde. Brojni su izvori koji govore o masovnom egzodusu muhadžira iz srezova Petrič, Melnik, Serez, Strumica i Katerina. Bosanski iseljenici su bili izloženi i samovolji raznih razularenih komitskih četa. Kako nisu imale pomoći od osmanske države, a nisu "nikako izgubile osjećaj za domovinu" dio muhadžira je zatražio od austrijskih konzularnih vlasti odobrenje za povratak u Bosnu i Hercegovinu.

Nakon izbijanja Prvog balkanskog rata među bosanskim muhadžirima doseljenim nakon 1878. godine, smještenim u evropskom dijelu Osmanskog carstva, posebice u Makedoniji, pojavljuje se snažniji pokret za povratak u BiH. Na njegovo jačanje su uticale pobjede balkanskih država u ratu sa Turskom, učešće u ratu, nevolje i pogromi kojima su bili izloženi, te strah od neizvjesnosti za sudbinu u okviru balkanskih hrišćanskih država. U Skopskoj kotlini bosanski muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak je bio iznenađan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trpeze postavljene sa hranom.

Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bosanskih muhadžira i oko 50 albanskih kuća - muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su "bošnjački grobovi". Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenadno. Jedna majka je ostavila "dete vo lulka" (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dolje bilo pusto do 1921. kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije i Bosne.

Muslimani sa prostora Crne Gore pod opsadom

Mnogi Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova, su ubrzo nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u odmazdama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela. Makedonija bošnjačkim muhadžirima nije donijela blagostanje, pokazavši se tek kao prolazna, privremena stanica na njihovom putu, obilježenog siromaštvom, bolestima i progonima. Tursko stanovništvo je također masovno napuštalo Makedoniju. To se naročito osjetilo u Kočanskoj dolini, gdje je od 49 sela Turaka bilo u 17 većih i bogatijih. Nakon 1912. sa vojskom se povuklo i tursko stanovništvo iz sela Kalimance gdje je bilo 150 kuća. Njihova imanja naselili su Makedonci. Iz sela Vitoša, Podlag, Terance, Trsino, gdje je zapaljena džamija, stanovništvo se iselilo u Tursku. Iz sela Morodvisa od 1912. do 1928. iselilo se oko 75 domaćinstava. Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko carstvo, bilo je registrirano 135.000 lica koja su brodovima bila upućena u Anadoliju. U svakom brodu koji je bio upućen u anadolske gradove bilo je po 2.500 muhadžira. Drugi podaci govore da je preko Soluna u Tursku od novembra 1912. do jula 1914. iseljeno 320.907 lica. Ova brojka ne uključuje i djecu ispod šest godina života koja su išla sa roditeljima.

Krajem septembra i početkom oktobra 1913. otpočeo je masovni proces iseljavanja iz novopripojenih krajeva Crne Gore, uz angažiranje predstavništava Njemačke u Skadru i na Cetinju. Glavni uzrok migracionog pokreta bila su opća nesigurnost muslimana, njihova diskriminacija, kao i nastojanja crnogorske države da po svaku cijenu održave i pacificiraju novozauzete krajeve. Imanja odbjeglih su konfiscirana i dodjeljivana mještanima pod arendu ili doseljenim Crnogorcima.

Prva pojedinačna prevođenja muslimana u pravoslavlje izvršena su u januaru 1913. u Gusinju i Beranama, a onda u Peći i Andrijevići. "

Muslimanski predstavnici su neprestano dolazili kod fon Ekarta, njemačkog poslanika i vlade na Cetinju, radi odlaska u Tursku. Među prvima su se iselile porodice turskih oficira i činovnika koji su ranije otišli ili poginuli u ratu. Iseljenički pokret je zahvatio sve socijalne slojeve, seosko i gradsko stanovništvo. Generalna pribježišta 1913. bili su mahom nepristupačni krajevi sjeverozapadne Albanije, naročito sela Curane, Čerene i uopšte područje gornjeg toka rijeke Valbone. Ta strujanja su se protezala do Skadra. Nekoliko stotina porodica, iz Gruda i Hota, preselilo se u Tursku i Albaniju. Računa se da u septembru 1913. bilo oko 9.000 lica samo u Gašima i Krasnićima, oko 2.000 izbjeglica je bilo iz đakovačke nahije. U martu 1913. iz plavsko-gusinjskog okruga bilo je 716 izbjeglica u Čerenima, Valboni i Curanima. Trećinu tih izbjeglica činile su djeca i žene. Od sredine juna do 10. jula 1913. iseljeno je iz Plava i Gusinja 128 domaćinstava. Muslimani se masovno iseljavaju i iz beranskog kraja. Početkom oktobra, preko Podgorice, iz Pljevalja za Istanbul otišlo je 160 osoba, a iz drugih krajeva oko 200 porodice. Od njih je 88 bilo iz bjelopoljske, 58 iz beranske i 51 iz rožajske kapetanije. Pasoše i vize su, preko njemačkog poslanika Ekarta, muhadžiri dobijali na Cetinju. On je istovremeno obezbjeđivao odobrenja za useljenje u Tursku kao i putne troškove.⁷³

Masovno iseljavanje Muslimana iz Crne Gore

Novi masovni talas iseljavanja započeo je početkom aprila 1914. godine. Njemački konzulat je obavijestio stanovništvo da se ne pokreće, ni grupno, ni pojedinačno, dok ne dobije saglasnost o njihovom prihvatanju za useljenike. Ovaj konzulat je obezbjeđivao brodove za iseljenike, dok je Turska preuzela sve troškove oko njihovog prijema i egzistencije. Glavni emigracioni talas iz novopripojenih krajeva Crne Gore bio je usmjeren, preko Kolašina i Andrijevice, ka Podgorici i Baru. Preko Kolašina i

⁷³ Bös, Mathias, *Migration als Problem offener Gesellschaften. Globalisierung und sozialer Wandel in Westeuropa und in Nordamerika*, Leske + Budrich, Opladen, 1997 godine str.47

Podgorice je djelimično išlo i iseljavanje muslimanskog stanovništva iz dijela Sandžaka koji je pripao Srbiji, osobito iz prijepoljskog kraja, odakle je samo početkom maja 1914. krenulo 600 lica. Manji krak migracione rijeke iz Metohije je išao preko Mitrovice ka Skoplju i dalje ka Solunu i Turskoj.⁷⁴

Muslimani Plava i Gusinja i početak iseljavanja

Tokom juna i jula 1914. iz Plava i Gusinja počelo je novo iseljavanje muslimanskog stanovništva. U ovom talasu otišlo je 128 porodica sa 1.500 članova: "svjesno su odlazili u potpunu neizvjesnost". Najprije su prebačeni u Srbiju, odakle su potom otišli u Tursku, gdje su se naselili oko Izmira i Ada Pazara. Na rastanku je jedan brat rekao sestri da će joj se javiti kada bude stvorio uslove za egzistenciju. Javio joj se tek 1951. godine. U plavsko-gusinjskom kraju na posjede iseljenog stanovništva dolaze pravoslavci iz susjednih krajeva.

Novo su stanovništvo dobili Grnčar, Pepiće, Novšiće i dijelom Gornja Ržanica. Prema nekim podacima tokom aprila 1914. preko Bara iselilo se u Tursku 12.302 muslimana. Za njihovo prebacivanje bili su iznajmljeni grčki i austrougarski brodovi. Prema crnogorskim izvorima od aprila do jula 1914. iseljeno je 16.500 lica preko Bara u Smirnu i Istanbul. Podaci o iseljenicima van tog vremenskog intervala, kao i o onim koji su otišli kopnenim putem preko Mitrovice, Peći i Prizrena za Skoplje i dalje prema Istanbulu, nisu pravljani. Iseljavanje preko Skoplja padalo je na trošak samih iseljenika, a onima koji su išli preko Podgorice i Bara isplaćivala je Crnogorska banka, od novca koji je uplaćivao njemački poslanik na Cetinju, po 20 perpera po osobi i prevoz preko Skadarskog jezera. Do 10. aprila 1914. trebalo se iseliti iz Plava 10 porodica sa 107 članova, iz Kolašina 111 sa 700 članova, iz Peći 100 porodica, a i okoline Berana 19 porodica. Prema izvještajima austrougarskog vicekonzula iz Bara, samo do početka maja 1914. iselilo se 8.000 lica, od kojih je 2.500 preko Bara pošlo za Istanbul, 3.500 (2. maj 1914) za Siriju i dalje, a oko 2.000 je otputovalo u neka druga mjesta

⁷⁴ Mesić, Milan, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, Societas, Zagreb: Zavod za sociologiju, 2002 godine str.74

Osmanskog carstva ne koristeći novčanu pomoć za putne troškove, kojim putem se i jedino vršila evidencija iseljenika. Iz općina Šahovići, Mojkovac i Ravna Rijeka iseljene su 453 porodice koje su ostavile 310 kuća. Iseljavanjima su bili zahvaćeni i općinska sjedišta: Stožer, Pavino Polje, Nedakuse i Bijelo Polje.

Sa porazom Osmanskog carstva eliminiran je zajednički protivnik i nastala je nova borba za ratni plijen. Svi su težili zauzimanju teritorija na račun drugih. U svom otvorenom grabežu balkanske države se nisu mnogo obazirale na historijske ili demografske činjenice. Uoči Prvog svjetskog rata, britanski poslanik u Beogradu, žalio se svojoj vladi da su Srbi "potpuno pomahnitali" u svojim "maštarijama oplavim morima kojima brode srpske lađe, noseći kući indijske dragocenosti". Politika "Velike Srbije" posebno je došla do izražaja u orijentaciji ka Makedoniji i izlasku u Solun, prije i u toku balkanskih ratova, koja je zasnivana na Cvijićevoj koncepciji o tome da će Makedonci prihvatiti nacionalnu svijest one slavenske države na Balkanu koja ih bude prva anektirala. Imperijalnu politiku Srbije aktivno je podržavala i Srpska pravoslavna crkva zbog čega je britanski poslanik u Beogradu istakao da je smisao njene aktivnosti u Makedoniji stvaranje srpskog, a ne božjeg carstva. Srbija nije zauzela Kosovo, Sandžak i dio Makedonije pozivajući se na pravo samoopredjeljenja naroda, nego se proširila dolinom Vardara 1912. godine, kao i dolinom Južne Morave 1877.-1878. godine.

Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga je bio da prenese na novoosvojene oblasti svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju privredu, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces je trebao da bude potpuno isti, kao što su se nakon 1878. "utopili" Niš, Pirot, Leskovac i Vranje. O tome je i Nikola Pašić govorio, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito sa Austro-Ugarskom: "Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj koje imao Mačedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu". On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve utopi u sebe, a da se potom posveti rješavanju pitanja BiH i Vojvodine.⁷⁵

⁷⁵ McCarthy, Justin, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman*, 1995 godine str.89

Legalizacija ubijanja i likvidacije

Srpska vlada je u septembru 1913. donijela Uredbu o javnoj bezbednosti u novoosvojenim krajevima po kojoj je bilo predviđeno da svaki državni činovnik i služitelj, kao i svako vojno lice, imaju pravo ubiti svakog ko se odmetne od policijskih vlasti, a ne preda se na prvi poziv. Porodice takvih lica je trebalo, ako se procijeni da je to potrebno, raseliti. Kraljevskim ukazom od 3. decembra 1913. djelimično je prošireno važenje srpskog ustava na "prisajedinjene oblasti", ali bez političkih sloboda i političkih prava koja su stanovnicima tih oblasti bile uskraćene.

Osmanski poredak se urušio ne zato što je počivao na multietničnosti, već zato što je bio povezan sa drugim provjereno nesposobnim ustanovama Osmanskog carstva. Balkan je pod višestoljetnom osmanskom upravom bio slika multikulturalnosti. Čim je izuzet od osmanske uprave, "evropeizacija" je dobila zamah i "balkanski duh" je protjeran, a historiju je nadomjestila mitologija. Multikulturalnost je postala prva žrtva tog procesa. Tolerantnost prema razlikama je nestajala. Cijena modernizacije bila je izuzetno visoka. Sa promjenom svoje fizionomije, Balkan je počeo gubiti svoj pravi duh, a time i svoju historiju. Postajao je samo loša "kopija" Evrope. Brutalna etnička čišćenja se legitimiraju kao sastavni dio programa za stvaranje nacionalnih država. Nacionalna agresivnost porađala je šovinizam. Ratovi u kojem "oslobođenje" jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda nikako ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i "pobjedničkih istina". Svaka značajnija historijska epoha prezasićena je mitovima. Davno je još uočena ravnodušnost prema istini koju moć sa sobom nosi, kada je ona suprotna "dobiti i požudi". Historiografija je znala da, u "interesu naroda" očuva i upotpuni legende, da na nekima od njih zasniva nacionalnu sujetu. "Poštena" nacionalna historija pretpostavlja sklonost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Raširena sklonost da se potiskuje teret sopstvene prošlosti utiče na devalviranje historije. Balkanski ratovi su ozvaničili preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice i zemljišta. To je prvobitno formulirano u bugarsko-osmanskim ugovoru od 19. septembra 1913. godine. Ove države su se sporazumjele da razmijene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara.

U decembru 1913. Porta je i Grcima predložila isti sporazum. Bugarsko-osmanski ugovor je međunarodno-pravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog carstva je u Makedoniju doseljeno 130.000 Grka, a iz Grčke je u maloazijske krajeve otišlo 122.000 muslimana. Razmjene stanovništva, također, bez obzira na početna očekivanja, nisu dovele do stabilnog mira i smirivanja napetosti. Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama. Uporedo je trajao davno započeti "rat statistika". Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu osmanske Evrope su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Zato su samo oni mogli dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su "narod" ili "nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše.

Nekada jedinstvena geografska cjelina Rumelija ili Osmanska Evropa (Awrupa-i Osmani) podijeljena je na mnoštvo malih, međusobno nepovjerljivih i suprostavljenih država. Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Od 1,445.179 muslimana koj i nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Do 1923. izbjeglo je više stotina hiljada muslimana. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirluku ili je bio ubijen. Muslimani su tako postali jedno od vidljivih nasljeđa Osmanskog carstva na Balkanu. "Svoje " muslimanske manjine stekla je nevoljno svaka balkanska država. Nakon balkanskih ratova, kada je prostor Balkana poprimio negativne karakteristike, nastao je termin "balkanizacija ". Od tada on simbolizira parcelizaciju većih političkih cjelina na manje i međusobno konfrontirane oblasti, kao i obilježja primitivizma, zaostalosti i plemenskog promišljanja.

Balkan je "podario " svijetu pojam balkanizam, što je zapravo "sinonim za nered, nasilje i nesreću", gdje je "balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva".⁷⁶

Balkanski savez

U Atini je 9. februara 1934. zaključen Balkanski savez između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije, s ciljem da se održi novouspostavljeni teritorijalni poredak na Balkanu pred revizionističkim zahtjevima država poraženih u Prvom svjetskom ratu, prije svega Bugarske, iza koje je stajala Njemačka. U okviru ovog sporazuma započeli su i pregovori oko iseljavanja muslimana, mahom Albanaca, u Tursku, uz određenu finansijsku nadoknadu. Turska je polovinom juna 1934. donijela Zakon o kolonizaciji koji je obuhvatio i pitanje naseljavanja muslimana iz okolnih balkanskih država, te je u duhu ovog zakona Turska i pregovarala sa svojim susjedima. Ona je 1935.-1936. širom otvorila vrata dolasku muslimana iz balkanskih zemalja.

Bilo je tada predviđeno doseljavanje oko 600.000 muslimana iz njenih nekadašnjih balkanskih provincija. Republikanske vlade u Turskoj smatrale su nekadašnje osmansko-muslimanske podanike i njihove potomke na Balkanu potpuno legitimnim da se nasele u Turskoj i uživaju potpuna prava, poput etničkih Turaka. Liberalna imigraciona politika turskih vlada prema muslimanima sa Balkana ohrabivala je brojne nacionalističke vlade u balkanskim zemljama da koriste razna sredstva prisile da se "oslobode " svojih muslimanskih građana. Ruždi Aras, turski ministar inostranih poslova, je u septembru 1935. izjavio u razgovoru sa predstavnicima jugoslavenske vlade u Ženevi, kako je Turska sa Rumunijom zaključila sporazum o iseljenju više desetina hiljada muslimana iz Dobrudže u Tursku. Po njegovim podacima, u Bugarskoj je bilo oko 1,200.000 Turaka i Pomaka, ali da Turska nije željela da se ovo stanovništvo iseljava, već da ono treba i dalje da ostane u Bugarskoj. U pogledu Jugoslavije Aras je izjavio kako se dogovorio sa bivšim ministrom Jeftićem o iseljavanju "turskog i ostalog

⁷⁶ Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan, XX vek*, Beograd, 1999 godine str.66

muslimanskog neslovenskog življa iz Jugoslavije " te da je bio načelno postignut sporazum da to iseljavanje favorizira Jugoslavija.

Ivo Andrić, savjetnik u Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije je o tome izvještavao 26. septembra 1935. jugoslavensko poslanstvo u Ankari: "Iseljenici bi sobom mogli poneti svoju pokretnu imovinu (lične stvari, poljoprivredni inventar, itd.). Što se tiče nepokretnosti, one bi se imale proceniti na izvestan način za svaki konkretni slučaj i te sume ne bi naša država ustupila iseljenicima, nego bi otvorila Turskoj jedan kredit za kupovinu robe u Jugoslaviji. Iseljenici kad dođu u Tursku dobili bi za odgovarajuće sume zemljišta u Turskoj, a turska država bi se služila kreditom u Jugoslaviji za podmirenje svojih privrednih, trgovačkih i državnih potreba (napr. za kupovinu konja). Najzad g. Ruždi Aras je izjavio, da Turska treba stanovništvo i da je voljna da primi od nas ne samo Turke nego i stanovništvo koje je srodno po mentalitetu turskom" - opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992, 134-135. Također vidi: B. Krizman, *Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. Godine*.

Od 1878. do 1913. u Dobrudži je ostalo 36.000 muslimana. Ukupan broj muslimana koji se u tom periodu iselio iz Rumunije u Tursku procjenjuje se na najmanje 100.000 lica. U Prvom svjetskom ratu Rumunija je zauzela južnu Dobrudžu u Bugarskoj pa se broj muslimana povećao na 170.000. U Dobrudži je 1928. bilo oko 172.000 muslimana, ili oko 23% stanovništva te oblasti.

Muslimani su se u tom periodu iseljavali masovno iz Dobrudže, pošto im je, s jedne strane, rumunska država eksproprialala zemlju, a Turska, s druge strane, podsticala da se dosele na njenu teritoriju, bilo iz demografskih ili iz strateških razloga naseljavanja oblasti istočne Trakije. Između Turske i Rumunije potpisana je konvencija 4. septembra 1936. godine, koja je ratificirana 27. januara 1937. godine, o iseljavanju muslimana, mahom iz Dobrudže u Tursku. U konvenciji je istaknuto postojanje tradicije emigriranja, kao i navodna želja muslimana iz Rumunije da se iseljavanjem u Tursku, uz obavezno odricanje od rumunskog državljanstva, "pridruže svom prirodnom etničkom stablu". Njome su bili obuhvaćeni muslimani u oblastima Durostora, Kaliakre, Konstance i Tulče. Konvencija je zapravo imala karakter ugovora o deportaciji koji je pratio efikasni mehanizam za pospješivanje iseljavanje. Potencijalnim iseljenicima su, da bi se odlučili na podnošenje molbi za iseljenje koje su onda smatrane definitivnim i neopozivim

činom, nuđene raznovrsne olakšice u vezi sa privatnim i poreskim dugovanjima, vojnom obavezom. Zemlja je potom, po automatizmu, prelazila u vlasništvo države. Kao nadoknadu Rumunija je Turskoj dala kredit u odgovarajućoj vrijednosti.

U Bugarskoj je i pored masovnog iseljavanja započetog 1878. godine, prema službenom popisu, prve decenije XX stoljeća bilo oko 602.000 muslimana: 484.000 Turaka i Tatara, 21.000 Pomaka i 97.000 Roma. Drugi izvori govore daje bilo oko 800.000 muslimana sa oko 100.000 Pomaka. Većina ovih muslimana živjela je u veoma lošim uslovima, izložena neprestanim progonima i pokušajima pokrštavanja. Tokom Prvog svjetskog rata Bugarska je izgubila južni dio Dobrudže, gdje su živjeli i muslimani. U Ankari je 18. oktobra 1925. potpisan tursko-bugarski sporazum koji je regulirano pitanje "dobrovoljne emigracije Turaka iz Bugarske i Bugara iz Turske ". Do 1926. muslimansko stanovništvo u Bugarskoj je brojalo, po službenim podacima, oko 789.000, odnosno oko 1.500.000 drugim pokazateljima, oko 15% stanovništva. Imali su preko 1.700 osnovnih škola sa oko 80.000 učenika. Muslimani su bili rasprostranjeni širom Bugarske, njenim sjeveroistočnim krajevima južno od donjeg Dunava, posebno u šumenskom, rusenskom i varnavskom okrugu na području sjeverne Bugarske, kao i u mastanlijskom okrugu u južnom dijelu ove države. Prema zvaničnoj bugarskoj statistici do 1929. nije bilo iseljavanja u Tursku. Drugi izvori govore da je 1928. Bugarsku napustilo 11.996 Turaka, a godinu dana kasnije još 11.568 Turaka.⁷⁷

U međuratnom periodu muslimani u Bugarskoj, naročito Pomaci, bili su izloženi različitim vidovima diskriminacije: promjeni imena, prisilnom radu i šikaniranju, kao i akcijama pokrštavanja. To je rezultiralo njihovim masovnim iseljavanjima u Tursku, pogotovo 1927. godine, kao i 1933.-1935. godine. Prema bugarskoj statistici 1930. se iselilo u Tursku 16.873; 1935. - 33.665; i 1936. - 65.676 lica turskog porijekla. Dopunski sporazumi Turske sa Bugarskom, o daljem iseljavanju muslimana, postignuti su 1936.-1937. godine. Oni su predviđali repatrijaciju po 10.000 Turaka godišnje. Članom 1. ovog sporazuma bilo je određeno da dvije vlade "neće stavljati nikakve smetnje ", da će dozvoliti emigrantima "da putuju slobodno između dvije zemlje". Članom 2. bilo je utvrđeno da svi emigranti imaju pravo da sa sobom ponesu pokretnu

⁷⁷ Vukadinović Radovan , *Međunarodni politički odnosi*, Zagreb: Barbat,1998 godine str.92

imovinu, uključujući svu stoku i poljoprivredni alat, kao i ušteđevinu, uz pravo "da potpuno raspoložu svom svojom nepokretnom imovinom ". Članom 3. bilo je zabranjeno nametanje emigrantima posebnih taksa ili finansijskih ograničenja. Član 6. je izuzimao emigrante od "vojne službe ili prinudne radne službe Turske vlasti su imale stanovite teškoće da 1935.-1936. teritorijalno rasporede muhadžire iz Bugarske. Po nekim izvorima u Tursku se u razdoblju 1935.-1940. iselilo oko 95.000 muslimana. Do Drugog svjetskog rata u Bugarskoj je, po nekim pokazateljima, i pored iseljavanja, bilo oko 682.000 Turaka. Nepostojanje zvaničnih i preciznih podataka govori na svoj način i o konfuznom vremenu u kojem je došlo do iseljavanja, kada se, s obzirom na sve prateće okolnosti, malo vodilo računa o statistici. Kao da se žurilo vlastima i na jednoj i na drugoj strani, onima iz zemlje odakle su dolazili iseljenici i onima koji su ih primali, da se ova traumatična akcija obavi što prije.

Napomena: Pred početak posljednjeg rata i nama su neki političari iz susjedne zemlje ukazivali na pravac Istanbul-Teheran, poučeni ranijim iskustvom. Ali oni koji odlučuju o nama, putokaze postaviše u suprotnom pravcu.

Turska štampa i iseljavanje Muslimana

Turska štampa je povodom iseljavanja muslimana iz balkanskih zemalja u Tursku isticala 1937. daje konačna likvidacija "Osmanskog carstva nametnula nam iz više razloga neizbježnu nuždu da pristupimo useljavanju naše jednokrvne braće, koji su ostali izvan granice svoje prave otadžbine Turske. To je neke vrste dug koji smo počeli da malo po malo plaćamo, blagodareći budžetskim kreditima, koji se svake godine odobravaju u tu svrhu. Primjena emigracione politike predstavlja jedan od najdelikatnijih problema i vlada tu pridaje svu onu važnost koju zaslužuju. Mi moramo dozvoliti godišnji ulaz u zemlju samo onolikom broju emigranata koliko smo u stanju da smjestimo. Ograničenost raspoloživim sredstvima, međutim, smanjuje nužno smještaj emigranata. Kada ćemo, dakle, smjestiti jedan i po do dva miliona ove naše braće, uz godišnji ritam useljavanja od 15 do 20 hiljada? Mi smo mišljenja da se ovo pitanje okonča sa najvećim poletom u roku od osam do deset godina.

Neophodno je da se osnuje banka za izgradnju stanova i smještaj imigranata sa dovoljnim kapitalom, koji će od ovih naših zemljaka stvoriti neposredno produktivan elemenat i koja će im uz minimalni interes davati kredite sa uslovima otplate u 20 ili 30 godišnjih rata. Ovakav postupak biti će najbolji i od najveće koristi kako za državu tako i za same imigrante.

Podaci o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u međuratnom periodu su nepotpuni i nesigurni. Prema navodima štampe iseljavanja u Tursku su bila intezivna i masovna. Nedovoljno naseljenoj Turskoj bio je nužan svaki novi doseljenik, posebice za naseljavanje u krajeve koje su napustili Grci i Jermeni, pa su se turske vlasti angažirale na propagandi radi doseljavanja iz balkanskih država u kojima je živjelo muslimansko stanovništvo. Ovaj proces je konvenirao i vlastima kraljevske Jugoslavije koje su željele da na ovaj način "očiste zemlju od tuđih elemenata". O tome su na svoj način govorili i dva uvodnika u beogradskoj "Politici " od 21. i 24. avgusta 1923. pod naslovom "Iseljavanje Turaka " i "Iseljavanje muslimana ". U uvodniku od 21. avgusta se kaže: "Nigde ne koordiniraju naši i turski interesi toliko, koliko u ovom pitanju". Podatke o spoljnim migracijama u periodu između dva rata prikupljao je Iseljenički komesarijat u Zagrebu. Smatra se da je kvalitet ovih podataka relativno zadovoljavajući, jer su podaci o iseljenicima "verovatno potcenjivani". Broj iseljenika u vanevropske zemlje je po podacima ovog komesarijata u razdoblju 1921-1939. iznosio 195.938 ili prosječno 10.313 godišnje. Ima procjena da je u razdoblju 1919-1929. iz zemlje emigriralo oko 240.000 lica, a u periodu 1930-1938. još 127.300 lica. Podaci o iseljenicima u evropske zemlje postoje tek od 1927. godine. Njihov broj je u periodu 1927-1939. iznosio 170.667 ili 13.128 godišnje. Po zvaničnim jugoslavenskim statističkim izvorima u periodu 1927-1939. u Tursku je iseljeno 19.379, a u Albaniju 4.322 jugoslavenska državljanina. Po drugim službenim jugoslavenskim izvorima, koje navodi dr. H. Bajrami, u periodu od 1928. do oktobra 1935. u Tursku je iseljeno 31.000 ljudi sa Kosova i Sandžaka, ističući kako je te godine Turska bila spremna da primi još 15.000 emigranata. Postoje i procjene da se u periodu od 1931. do 1948. u Tursku iselilo oko 10.000 Bošnjaka i 20.000 Turaka "ako ne i više ". Iseljavanje muslimana iz Makedonije i sa Kosova iskoristili su mnogi da jeftino kupe velike površine plodne zemlje.

Kralj Aleksandar je na taj način došao do velikog muslimanskog posjeda u Demir-Kapiji koji je besplatno obrađivala vojska. Nikola Pašić je u svom vlasništvu na Kosovu imao posjed od oko 3.000 hektara.

U periodu između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini, izuzimajući dijelom Cazinsku krajinu, nije došlo do "narodnog huka" prema Turskoj kao u vrijeme austrougarske uprave. Iseljavanje Bošnjaka iz Cazinske krajine, veoma nerazvijenog dijela BiH, uzelo je posebnog maha prvih godina nakon okončanja Prvog svjetskog rata. U vremenu 1926-1929. bilo je veoma pojačano iseljavanje sa prostora srednjeg Pounja (Bihać, Cazin, Velika Kladuša, Bosanska Krupa).

Samo sa područja tri matična ureda (Bužim, Stijena, Ostrožac) iselilo se u Tursku 136 porodica sa oko 700 članova. Time je produžen proces iseljavanja iz Bosanske krajine započet još 1878. godine. Po kazivanju Mehmeda Mehmedovića (u Turskoj Sevilla) i Bajrama Isakovića (Kardumana), u maju 1926. u Erdek, mali gradić - kasabu u lijepoj i pitomoj uvali Erdečkog zaljeva na južnoj obali Mramornog mora, doseljene su bošnjačke porodice, većinom sa područja cazinske i bosanskokrupske općine. Kao razlozi za iseljavanje navedeni su i politički progoni, spajanje porodica i obećanje da se u Turskoj može besplatno dobiti zemlja i kuća. Alija Buljubašić iz Karakače kod Cazina je rekao docnije, da se njegov otac iselio jer nije htio biti radikal. Jazlikkoy, selo u adapazarskom kraju, osnovali su doseljeni Krajišnici. Radili su najprije kao nadničari i zakupci, štedeći da bi otkupili malo zemlje. Neke porodice koje su se 1926. doselile u Tursku iz bihačkog kraja, kako se nisu snašle, htjele su da se godinu dana kasnije vrate. Međutim, u uputama koje su iz službenog Beograda slate jugoslavenskom konzulu u Istanbul naglašavano je "da ni u jednom slučaju nije poželjno, da se iseljenici iz Turske vraćaju u Kraljevinu

Brojne porodice krenule su, pritisnute brojnim nedaćama, posebice iz Cazinske krajine 1928-1929. godine. Početkom 1928. na tom prostoru je stanovništvo bukvalno gladovalo zbog višegodišnje nerodice i velikog zaduženja seljaka. Tim iseljenicima turske vlasti su ponudile dodjeljivanje kuća i posjeda grčkog stanovništva, iseljenog iz Egejskog, Mramornog i Sredozemnog primorja, nakon tursko-grčkog rata (1919.-1921.) i Lozanskog ugovora 1923. godine.

Pritisnuta neimaštinom, većina doseljenika nije mogla da se brzo privikne na toplu klimu dijelom močvarnih i malaričnih krajeva, pa je umirala, plaćajući na taj način veoma skupo proces adaptiranja u novoj sredini. Drugi su pak odbili da žive u tim selima, ostajući po gradovima, sna-lazeći se i živjeći od sezonske zarade. Većinom su oni zapravo dijelili sudbinu svojih prethodnika, koje su pratili zlokobni pratioci, bolesti i neimaštine, dajući najveći danak u prilagođavanja novom podneblju. Jedna grupa Krajišnika koja se 1928. doselila u Tursku bila je raspoređena u Gelibolu (Galipolje) na Dardanelima. Već nakon tri mjeseca većina njih je napustila taj kraj i uputila se prema Adapazaru. Na slabiji intenzitet iseljavanja iz BiH je, između ostalog, uticala i informiranost Bošnjaka o tome da je Mustafa Kemal Atatürk u Turskoj u potpunosti mijenjao temelje tradicionalnog društva potenciranjem svjetovnih aspekata nove Turske, što svakako nije nailazilo na njihovu naklonost. Rebecca West se u to uvjerila u aprilu 1937. u Sarajevu, prilikom posjete predsjednika turske vlade Ismeta Inönüja i Kazima Oza-lipa, ministra odbrane "sa polucilindrima i u besprijevano skorojenim odijelima ", kada ih je bez simpatija posmatralo hiljade ljudi koji su nosili fes i feredžu. Ona je o tome pisala: "Vidjeli smo kraj jedne priče koja je trajala pet stotina godina. Vidjeli smo konačni pad Osmanskog carstva ". Bošnjaci su se toga dana polahko, u tišini, po sitnoj kiši razišli svojim kućama "kao oni koji se vraćaju praznih ruku ".

Uzeir-aga Hadžihasanović iz Sarajeva koji se, sa porodicom, iselio u Tursku, da bi prenio svoje zlato neopaženo preko granice, sasuo ga je u bakreni ibrik, u koji bi, u usputnim stanicama, točio vodu. Nije se snašao u Turskoj i vratio se u Bosnu, gdje je pričao kako kućevlasnici u Istanbulu nerado iznajmljuju svoje stanove Bošnjacima, jer mnogo peru podove, pa se Turci, koji nemaju dosta drveća, pa im je građa zato skupa, boje da im ne istruhnu podovi.

U periodu između dva svjetska rata dio porodica doseljenih iz Sandžaka naseljen je i u vulkanskim oblastima El-Aziza i Erzindžana. Tamo su bili izloženi čestim i opasnim epidemijama koje su i među njima uzimale danak. Bilo je i onih koji su u nemogućnosti da se prilagode takvim uslovima bježali i spas tražili u Istanbulu i okolnim mjestima. Po navodima albanskih demografa između dva svjetska rata sa Kosova je odseljeno oko 50.000 Albanaca u Albaniju i oko 250.000 u Tursku, uz konstatiranje da je Kraljevina Jugoslavija iselila oko 40% Albanaca.

Po nekim turskim izvorima, pak, u razdoblju između 1934. i 1949. iz Jugoslavije se u Tursku iselilo 2.340 porodica sa 8.969 članova.

Pregovori jugoslovenske i turske vlade oko planskog iseljavanja muslimana započeli su 1930. godine. Načelna suglasnost je bila postignuta već 1931. godine. U novembru 1933. u Beogradu je potpisan jugoslavensko-turski ugovor o prijateljstvu, nenapadanju i arbitraži. Tom prilikom su riješena i pitanja oko napuštenih turskih imanja u "Južnoj Srbiji". Ona su uzeta pod sekvistar kao bezvlasnička, kao i agrarnih turskih optanata koja su pala pod udar agrarne reforme. Od 1935. su počele da kruže glasine o jugoslavensko-turskim pregovorima o preseljavanju muslimana koje bi, naravno, obuhvatile i mnoge etničke Albance. Već te godine u Beogradu se održavaju sastanci na visokom državnom nivou na kojima se razmatraju sve mogućnosti za iseljavanje muslimana sa Kosova, iz Makedonije i Sandžaka u Tursku. Kraljevina Jugoslavija je, napravila 1934. projekat o iseljavanju, te ujedno nastojala da u pregovorima sa Turskom riješi "pitanje" muslimana iz "južne Srbije", odnosno iz Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije, kao što su to planski "rješavale" Grčka, Bugarska i Rumunija. Na kongresu evropskih muslimana koji je održan polovinom septembra 1935. u Ženevi, predstavnici muslimana iz Jugoslavije, iz njenih južnih krajeva, su isticali kako se, nakon balkanskih ratova, iselio znatan broj muslimanske inteligencije, učitelja i vjeroučitelja, te da je narod ostao bez vođstva, obezglavljen i pometen, ustvrđujući da su seobe nastavljene i nakon Prvog svjetskog rata "naročito prosvjećenih slojeva.

Pored seoskog, moglo se iseljavati i gradsko stanovništvo. Odredbe konvencije odnosile su se zvanično samo na tursko stanovništvo, ali indirektno i na Albance i sve muslimane koji su se izjašnjavali kao Turci, ukoliko su željeli da se isele iz Jugoslavije. U strogo povjerljivom tumačenju te konvencije kaže se da je ona "tako redigovana da se može primeniti ne samo na tursko već i na arnautsko stanovništvo; iseljavanje albanskog stanovništva je pravi njen smisao". Kratkotrajno zadržavanje u navedenim srezovima i izjašnjavanje u turskom nacionalnom smislu omogućavalo je svima onim koji su htjeli da idu u Tursku, da dobiju to pravo. Konvencija ("Convention ") je trebala stupiti na snagu na dan kada je potpišu jugoslavenska i turska vlada. Konvencija nije bila ratificirana u turskom parlamentu zbog smrti predsjednika Turske Mustafe Kemala Atatürka, čiji su roditelji, smatra P. Imami, bili albanskog porijekla.

Albanski predstavnici sa Kosova i Makedonije su se suprostavljali primjeni ove Konvencije zahtijevajući da ona ne obuhvati Albance. Ferhad-beg Draga, jedan od albanskih vođa, intervenirao je preko ministra Mehmeda Spahe da se ovaj sporazum ne potpisuje. Albanija je bila obaviještena da se ovim sporazumom trebaju iseliti Albanci a ne Turci. Da bi spriječila primjenu sporazuma, albanska vlada je slala svog ministra inostranih poslova u Tursku. Na primjeni sporazuma insistirali su Ministarstvo poljoprivrede i Glavni generalštab, a to mišljenje je zastupalo i Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije.

Ivo Andrić 23. avgusta 1938. u svojstvu ministra pomoćnika za vanjske poslove cirkularnim pismom o "iseljavanju muslimana iz Južne Srbije " obavještava iz Beograda jugoslavensko poslanstvo u Londonu: "Potrebno je, ipak, već sad reći da se radi, ukoliko se nas tiče, na iseljavanju iz Južne Srbije življa turskog jezika i turske kulture. Prema našim statističkim podacima turska manjina u Jugoslaviji broji oko 150.000 duša, dok Turci smatraju da njen broj dostiže i do 250.000. U tim granicama svakako će biti utvrđena iseljenička kvota. Za nas kao iza Tursku ovo nije samo jedno nacionalno-političko pitanje, kao što se to često pominje. Socijalni razlozi nam naročito nalažu da se što pre ostvari plan o iseljavanju turskog življa. Iseljavanjem Turaka oslobodile bi se velike površine ziratnog zemljišta na kome bi se mogao smestiti veliki broj naših sunarodnika iz pasivnih krajeva države (Crna Gora, Dalmacija, Hercegovina, Lika)" - opšir. I. Andrić, Diplomatski spisi, Beograd 1992,193-194.

U pripreme za masovno iseljavanje stanovništva iz Kraljevine Jugoslavije, koje se izjašnjavalo kao tursko, bilo je uključeno više državnih organa, naučnih institucija. Veliki broj zahtjeva za iseljavanjem iz Jugoslavije neki su naučnici pokušavali da objasne kao "nedoraslost građanskom pravnom poretku ", bez uzimanja u obzir djelovanja svih faktora koji su pratili i podstrekivali obim emigracije. Turske vlasti su bile planirale da iseljenike iz Jugoslavije nasele na granične prostore prema Kurdima u Iranu i Iraku. Pokušaj naseljavanja domaćeg turskog stanovništva u ove nesigurne predjele nije uspio jer Turci nisu željeli da idu u brdske i borbama izložene krajeve. Drugi svjetski rat je omeo realizaciju iseljavanja stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, ali je taj proces nastavljen ubrzo nakon završetka rata.

Izvjesnu nedoumicu su među zapadnim zemljama u vezi ovog sporazuma unosile nejasne granice između "muslimana" i "Turaka". Turska vlada sa svoje strane nije učinila ništa da te nedoumice otkloni. U martu 1938. Haydar-beg, turski ministar, je u Beogradu u razgovoru sa svojim albanskim kolegom precizirao stav svoje vlade o sporazumu za iseljenje Turaka iz Jugoslavije. On je izjavio daje u vezi sa iseljavanjem dobio striktna uputstva od predsjednika Turske, Kemala Atatürka, da Turska nije muslimanska republika, niti je to trebala da postane prihvatanjem muslimana ostalih "rasa ". Turska vlada nije htjela da otvori vrata albanskim iseljenicima iz Jugoslavije. Na ovakve tvrdnje Haydar-bega albanski ministar ga je upitao koliko onda ima Turaka u Jugoslaviji. Ovaj je odgovorio da se radi o 250.000 osoba. Očito je, međutim, daje ovaj sporazum trebao da se primjeni na kompleksnoj etnovjerskoj strukturi stanovništva Kraljevine Jugoslavije. Evropski diplomatski posmatrači nisu imali principijelnih primjedbi protiv konvencija o iseljavanju muslimanskog stanovništva, mada su konvencija, kao što je bila tursko-rumunska i tursko-jugoslavenska, podrazumijevale izvjestan stepen pritiska na stanovništvo kako bi se primoralo na iseljavanje. Dokumenti otkrivaju i stalno prisutnu dvoličnost kod diplomatskih posmatrača, pri etnovjerskom poimanju muslimanskih manjina, koja je djelimično bila u samim stvarima, a djelimično zavisila od znanja, predrasuda i njihove čisto političke opredjeljenosti.⁷⁸

Početak oktobra 1938. prošao je kroz Novi Pazar reisul-ulema Fehim ef. Spaho i, na kratkom zadržavanju, pozvao Bošnjake da svoju zemlju ne napuštaju, jer je njihova, da su je oni stekli.

U Istanbulu su nakon Prvog svjetskog rata, uz odobrenje turskih vlasti i uz pomoć jugoslavenskih diplomatskih predstavnika, jugoslavenski državljani nemuslimani, kojih je bilo nekoliko hiljada, osnovali iseljeničko društvo "Jugoslovenska sloga". Članovi ovog društva su mahom bili oženjeni Grkinjama ili udati za Grke, i malo je njih znalo srpski ili makedonski jezik. U početku su se u ovo društvo učlanjivali i pojedini muhadžiri porijeklom iz Jugoslavije, ali su kasnije istupili iz članstva, bilo zbog pritiska turskih vlasti, bilo zbog sektaštva i kratkovidosti rukovodstva društva i diplomatskih

⁷⁸ Mirdita, Zef, *Vlasi. Starobalkanski narod (Od povijesne pojave do danas)*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009 godine str.71

predstavnik Jugoslavije. I jedni i drugi smatrali su muhadžire porijeklom iz Jugoslavije Turcima u punom smislu te riječi. Turska je bila poučena iskustvom raspada višenacionalnih i više konfesionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, pa je uzela za načelo svog državnog programa stvaranje etnički homogene državne zajednice.

PRILOZI

Biografija kandidata

Ćamil Bašić rođen 21.10.1981.godine u Elezovićima,općina Velika Kladuša od oca Muharema i majke Fatime kao najmlađe i osmo dijete.Osnovnu školu završio u Vrnograču a nakon toga upisuje Medresu Džemaludin ef Čaušević u Cazinu.Nakon završetka Medrese, u mjesecu Augustu 2001.godine zapošljava se kao Imam u džematu Hozići,Medžlis islamske zajednice Bosanski Novi.15.Januara 2003.godine odlazi na odsuženje vojnok roka u Bihać.Nakon odsluženja vojnog roka radi kao imam u džematu Čejreci (MIZ Prijedor).

Školske 2005/06 upisuje Islamski pedagoški fakultet u Bihaću kao vandredan student,istovremeno sa studijem radi kao imam u džematu Sochoux (Francuska 2006./07).U Maju mjesecu 2007. godine zapošljava se kao prvi stalni imam u džematu Podzvizd-Kose(MIZ Velika Kladuša),gdje ostaje do istog mjeseca 2011. godine.

2011.godine diplomira na Islamskom Pedagoškom fakultetu u Bihaću i iste godine sa porodicom odlazi u Republiku Hrvatsku.Zapošljava se na mjesto glavnog imama MIZ Zadar,gdje i danas radi.Ostvaruje zapažene rezultate u vođenju i organizaciji Medžlisa islamske zajednice u Zadru.Posebno je aktivan u radu sa omladinom i polaznicima islamskog vjeronauka gdje je do sada postigao zavidne rezultate.

Postdiplomski studij upisuje 2016.godine na Fakultetu Političkih Nauka u Sarajevu.

Oženjen je i otac troje djece.

ZAHVALNICA

Zahvaljujem se svom uvaženom mentoru, **prof. dr. Senadin Lavić** bez čijih smjernica ovaj rad ne bi imao smisla. Takođe, zahvaljujem se svima onima koji su doprinijeli da ovaj rad bude završen i da u njemu bude što više kvalitetnih informacija i činjenica o ovako zanimljivoj temi sa kojom se bavimo. Nadam se da će budući čitatelji pronaći u ovome radu mnoge zanimljivosti i olakšati sebi buduća istraživanja.

LITERATURA

KNJIGE

1. Agić, Senad, (2005) *Imigracija i asimilacija. Iskustvo Bosanskih muslimana u Čikagu*, Sarajevo : Fakultet islamskih nauka
2. Bandžović, Safet, (2006) *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
3. Bandžović, Safet, (1991) *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo: Biblioteka Ključanin
4. Bandžović, Safet, (1998) *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i CrneGore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo : El-Kalem
5. Bös, Mathias, (1997) *Migration als Problem offener Gesellschaften. Globalisierung und sozialer Wandel in Westeuropa und in Nordamerika*, Leske + Budrich, Opladen
6. Bošnjović, Ilijas, (1990) *Demografska crna jama. Nova zamka industrijskog društva*, Sarajevo : Veselin Masleša
7. Cvić Krsto, Sanfey Peter, (2008), *Jugoistočna Europa*, Zagreb: EPH LIBER
8. Cvrtila Vlatko, (2004), *Hrvatska i NATO*, Zagreb: Centar za politološka istraživanja
9. Čarls V. Kegli Jr., i Judžin, R. Vitkof (2006), *Svetska politika, Trend i transformacija*, Beograd: Prometej
10. Ćurak, Nerzuk, (2002), *Geopolitika kao sudbina-Slučaj Bosna: Postmodernistički ogled o perifernoj zemlji*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka
11. Dautović, Kenan, (2007), *Prevenција konflikata u međunarodnim odnosima*, Travnik: Preporod

12. Dervišević, Alaga, (2006) *Bošnjaci u dijaspori. Historijat, problemi, analize i perspektive*, Sarajevo – Wuppertal : Bosanska riječ
13. Dinić, Mihailo, (1967) *Humsko-trebinjska vlastela*, SANU, Posebna izdanja, Odjeljenje društvenih nauka, Beograd: Naučno delo
14. E. Ćelebija ,(1967) *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 431-435.
15. Han, Petrus,(2005) *Soziologie der Migration*, 2. Auflage, Lucius & Lucius, Stuttgart.
16. Han, Petrus, (2006) *Theorien zur internationalen Migration*, Lucius & Lucius, Stuttgart
17. Haug, Sonja, (2000) *Klassische und neuere Theorien der Migration*, Arbeitspapiere, Mannheim: Mannheimer Zentrum für Europäische sozialforschung, No. 30
18. Karčić, Fikret (2001) *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje“ u XX vijeku*, Tuzla: Behram-begova medresa
19. McCarthy, Justin, (1995) *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman*
20. Mesić, Milan, (2002) *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*, Societas, Zagreb: Zavod za sociologiju,
21. Mirdita, Zef, (2009) *Vlasi. Starobalkanski narod (Od povijesne pojave do danas)*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
22. Nuscheler, Franz, (2004) *Internationale Migration: Flucht und Asyl*, 2. Auflage, VS Verlag für Sozialwissenschaften
23. Oswald, Ingrid, (2007) *Migrationssoziologie*, UVK, Konstanz

24. Petrić, Mario, (1963) *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini – Doseljavanje i unutrašnja kretanja*, Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, etnologija XVIII,
25. Spellman, W. M., (2008) *Uncertain identity. International migration since 1945*, London: Reaktion Books
26. Spohn, Willfried / Triandafyllidou, Anna, (2003) *Europeanisation, National Identities and Migration. Changes in boundary constructions between Western and Eastern Europe*, London, New York: Routledge
27. Todorova, Marija, (1999) *Imaginarni Balkan, XX vek*, Beograd
28. Vego, Marko, (1957) *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo: Svjetlost
29. Vukadinović D. Radovan , (2006) *Pravo Evropske unije*, četvrto izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Kragujevac – Banjaluka: Centar za pravo EU Kragujevac;
30. Vukadinović Radovan (1998), *Međunarodni politički odnosi*, Zagreb: Barbat.

Enciklopedije, leksikoni i rječnici

31. Beridan Izet, Tomić Ivo, Kreso Muharem (2001), *Leksikon sigurnosti*, Sarajevo: DES Sarajevo
32. *Međunarodni politički leksikon* (1960), Zagreb: Novinsko preduzeće
33. *Vojni leksikon* (1981), Beograd: Vojno izdavački zakon

Radovi/ članci

34. Pejanović Mirko, Dedić Hoda (2011), *Pretpostavke i dometi integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju*, časopis za društvena pitanja, UDK 321.(497.6), br. 1, Univerzitet u Sarajevu;
35. Tatalović Siniša (2001), *Nacionalna sigurnost Republike Hrvatske i sigurnost na jugoistoku Europe, Izlaganje sa znanstvenog skupa održanog u Vrbovskom*, Hrvatska , Zagreb

Časopisi i zbornici

36. Ajvaz Slađan (2009), *Novi ustav Bosne i Hercegovine – izraz konstitucionalizma i vladavine prava*, u Zbornik radova Fakulteta pravnih nauka, broj 156/09, UDK 342.4 (497.6), Travnik: Sveučilište /Univerzitet „Vitez“
37. Šolaja Miloš (2011), *Bosna i Hercegovina i NATO- značaj novog Strateškog koncepta iz Lisabona* u Kosić M. i Karagaća M. (urednici) „Nova Srbija, Novi NATO- vizija budućnosti za XXI vek“, zbornik tekstova, , Beograd : Forum za otvoreno društvo

Dokumenti

38. Izvješće o reformi sigurnosnog sektora i procesa stabilizacije i pridruživanja <http://www.eupm.org/FKeditor/Images/File/CEP%20brosura%20BH.pdf>
39. Izvješće Povjerenstva za reformu u oblasti obrane (2003), Sarajevo: Put u partnerstvo za mir.

Internet izvori

40. <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=44169> (Pristupljeno: 13.04.2018).
41. <https://bosnjaci.wordpress.com/2013/11/15/iseljavanje-muslimana-useljavanje-katolika/> (Pristupljeno: 13.04.2018).
42. www.apa.ba (Pristupljeno: 13.04.2018).